

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ТУРАНЛІ ФЕРГАД ГАРДАШКАН ОГЛУ

УДК 94 (477) "14/17": 930.2 (560) "155/162"

**КОЗАЦЬКА ДОБА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
В ОСМАНСЬКО-ТУРЕЦЬКИХ ПИСЕМНИХ ДЖЕРЕЛАХ
(ДРУГА ПОЛОВИНА XVI – ПЕРША ЧВЕРТЬ XVIII СТОЛІТТЯ)**

Спеціальність 07.00.06 – історіографія, джерелознавство
та спеціальні історичні дисципліни

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Київ – 2017

Дисертацією є монографія.

Робота виконана у відділі актової археографії Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.

Науковий консультант: доктор історичних наук, професор
КАЛАКУРА Ярослав Степанович,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка МОН України,
професор кафедри архівознавства та
спеціальних галузей історичної науки

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
БУБЕНОК Олег Борисович,
Інститут сходознавства
імені А. Ю. Кримського НАН України,
завідувач відділу Євразійського степу

доктор історичних наук, професор
КРЮКОВ Віктор Григорович,
Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка МОН України,
професор кафедри всесвітньої історії
та міжнародних відносин

доктор історичних наук,
старший науковий співробітник
ЧУХЛІБ Тарас Васильович,
Інститут історії України НАН України,
головний науковий співробітник
відділу історії України середніх віків
та раннього нового часу

Захист відбудеться 12 жовтня 2017 р. о 10 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.001.20 у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка (01033, м. Київ, вул. Володимирська, 60, ауд. 349).

Із дисертацією можна ознайомитися у Науковій бібліотеці імені М. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка (01033, м. Київ, вул. Володимирська, 58).

Автореферат розісланий 11 вересня 2017 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради
кандидат історичних наук, доцент

Л. В. Іваницька

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність джерелознавчого дослідження козацько-гетьманської доби, яка посідає рубіжне місце в багатомітній історії України, у світовій і вітчизняній історіографії, зумовлюється низкою факторів, головними з яких є такі:

по-перше, османсько-турецькі писемні джерела, насамперед архівні документи, літописи, історіографічні твори, картографічні матеріали містять надзвичайно цінні відомості, залучення яких відкриває додаткові можливості для дослідження козацької доби історії України;

по-друге, в сучасних умовах зростає роль українсько-турецького співробітництва в контексті Балто-Чорноморського вектора зовнішньої політики України, на важливість якого свого часу звертав увагу Михайло Грушевський, а відтак актуалізується з урахуванням досвіду і зовнішньополітичних ініціатив гетьманів Дмитра Вишневецького, Петра Сагайдачного, Богдана Хмельницького, Івана Виговського, Івана Брюховецького, Петра Дорошенка, Юрія Хмельницького, Івана Мазепи, Пилипа Орлика та ін.;

по-третє, опрацювання турецьких рукописних документів дає змогу розширити джерельну базу і підняти рівень об'єктивності висвітлення історії України козацько-гетьманських часів, зокрема її військових, політичних і культурних взаємин з Османською Туреччиною та Кримським улусом. Вони проливають світло на недостатньо досліджені питання виникнення «Козацько-кримськотатарського політичного союзу» на тлі українсько-польської конфронтації та відносин Запорозької Січі з Кримським ханством;

по-четверте, без залучення османсько-турецьких писемних джерел не можливо створити цілісну історію української дипломатії зазначеної доби, визначити сутність низки міжнародних договорів, зокрема Зборівського 1649 р., Бучацького 1672 р., Бахчисарайського (мирного) 1681 р., Карловецького 1699 р., Стамбульського (мирного) 1700 р., Прутського 1711 р. та ін.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами

Дисертаційне дослідження є складовою частиною державних наукових програм, в яких за мету ставиться створення об'єктивної картини історичного процесу, виконано згідно з науково-дослідною темою Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України «Джерела з історії українського козацтва та Південної України» (номер державної реєстрації 0103U006876).

Мета дослідження: на основі всебічного джерелознавчого аналізу виявлених османсько-турецьких пам'яток писемності з'ясувати роль і місце їх інформаційного потенціалу у джерельній базі історії України козацької доби (друга половина XVI – перша чверть XVIII ст.).

Досягнення поставленої мети вимагає розв'язання наступних дослідницьких завдань:

- визначити загальні методологічні та теоретичні засади джерелознавчого аналізу відомостей та інформаційних свідчень, що містяться в досліджуваних османсько-турецьких рукописних джерелах другої половини XVI – першої чверті XVIII ст.;

- з'ясувати стан дослідження проблеми шляхом історіографічного аналізу вітчизняних і зарубіжних праць, встановити повноту і коректність залучення їх авторами османсько-турецьких писемних джерел XVI–XVIII ст., виявити прогалини і недоліки;

- розглянути історичні умови створення джерельного матеріалу з історії козацько-гетьманської України другої половини XVI – першої чверті XVIII ст., відкладеного в османсько-турецьких історичних писемних документах;

- сформувати комплекс виявлених османсько-турецьких писемних джерел з історії козацької України, дати його загальну характеристику та здійснити класифікацію джерел, розкрити значення та специфіку інформаційного потенціалу, провести атрибуцію османсько-турецьких пам'яток писемності означеної історичної доби, окреслити їх місце в джерельній базі з історії України;

- дослідити відображення в османсько-турецьких писемних джерелах витоків і розвитку українського козацтва, формування союзу Запорозької Січі з Кримським ханством і зростання політичного впливу Війська Запорозького;

- виявити значення османсько-турецьких рукописних джерел для розширення джерельної бази студіювання процесу формування та розвитку чорноморської орієнтації козацько-гетьманської України;

- на основі аналізу зазначених рукописних документів дослідити посилення впливу «козацького чинника» як складової міжнародних відносин у Східній Європі, зростання ролі збройних сил Української держави у Північному Причорномор'ї та Приазов'ї;

- проаналізувати документальні засади осмислення значення дипломатичної діяльності гетьмана Богдана Хмельницького середини XVII ст. Простежити відображення в джерелах розвитку відносин Української козацької держави з Османською імперією та посилення чорноморського вектора у зовнішній політиці гетьманських урядів другої половини XVII ст.;

- встановити адекватність відтворення в османсько-турецьких писемних документах зовнішньополітичних орієнтирів козацько-гетьманської України останньої чверті XVII ст.;

- визначити інформаційні можливості османсько-турецьких архівних документів стосовно дипломатичної діяльності гетьмана Івана Мазепи;

- дослідити інформаційний потенціал османсько-турецьких писемних джерел щодо «українського питання» в геополітичних подіях першої чверті XVIII ст.;

- сформулювати пропозиції щодо подальшого пошуку османсько-турецьких рукописних документів та більш активного залучення їх до джерельної бази з історії України, розвитку співпраці турецьких та українських істориків.

Категоріально-понятійний апарат дослідження сформовано відповідно до теорії й методології джерелознавства та мети і дослідницьких завдань. При цьому враховано міждисциплінарний сегмент роботи.

Об'єктом дослідження є османсько-турецькі писемні джерела та їх інформаційні ресурси щодо історії козацько-гетьманської України, її військово-політичних відносин з Високою Портою та Кримським ханством у контексті політики Речі Посполитої і Московського царства.

Предметом дослідження є процес формування османсько-турецьких джерел, їх структура та провідні тенденції відображення в них зародження і розвитку українського козацтва, створення козацько-гетьманської держави, її військово-політичних відносин з Османською імперією, Кримським ханством та з іншими країнами Східноєвропейсько-Чорноморського регіону другої половини XVI – першої чверті XVIII ст.

Концептуальні засади дослідження ґрунтуються на наукових надбаннях історичного джерелознавства, на принципах відбору, систематизації, класифікації та аналізу інформації османсько-турецьких писемних документів другої половини XVI – першої чверті XVIII ст. з історії України.

Методологія дослідження базується на основоположних принципах історизму, наукової об'єктивності, всебічності та системного підходу і включає комплекс джерелознавчих методів пізнання, зокрема джерелознавчого аналізу та синтезу; евристичний, текстологічний, історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-хронологічний та ін.

Методика дослідження османсько-турецьких рукописних документів, що містять відомості з історії України козацької доби другої половини XVI – першої чверті XVIII століття, має власну специфіку, зумовлену особливостями староосманської писемної мови, що вимагало, окрім атрибуції джерел і перекладу українською, належного лексичного, граматичного та історичного тлумачення змісту текстів.

Хронологічні межі теми дослідження охоплюють другу половину XVI – першу чверть XVIII ст. історії. Їх вибір зумовлюється наступними мотивами: а) це період інтенсивних зв'язків України з Османською імперією; б) новий етап формування османсько-турецьких писемних джерел; в) розширення тематики і змісту писемних джерел за рахунок включення відомостей з історії виникнення та розвитку українського козацтва, становлення Війська Запорозького та Української козацької держави, а також національно-визвольної боротьби українського народу; г) інституціалізація Чорноморського вектора дипломатичної діяльності українських гетьманів; г) зростання міжнародного авторитету козацько-гетьманської України та її впливу на зміну геополітичної системи Східної Європи.

Географічний ареал дослідження включає володіння Османської імперії у Подунав'ї (Молдові, Валахії, Трансильванії), у степовій смузі Північно-Західного Причорномор'я та на території Кримського юрту, Приазов'я, територію козацько-гетьманської України та сусідніх з нею держав – Речі Посполитої й Московії.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

- *вперше* здійснено комплексне джерелознавче дослідження османсько-турецьких писемних джерел (пошук, виявлення, відбір, систематизація, класифікація, переклад текстів, критика, аналіз та синтез інформаційних ресурсів);
- *вперше* запропоновано власну методику дослідження і тлумачення оригінальних арабографічних турецьких текстів, їх атрибуції, реконструкції й адекватного перекладу;

- *вперше* актуалізуються і запроваджуються до наукового обігу маловідомі османсько-турецькі писемні джерела і нові відомості з української історії з урахуванням наукових здобутків українського орієнталістичного джерелознавства;

- *удосконалено* методику дослідження османсько-турецьких писемних документів і збагачено досвід їх опрацювання, накопичений в наукових дослідженнях українських орієнталістів Агатангела Кримського, Василя Дубровського, Омеляна Пріцака, Ярослава Дашкевича та ін.;

- *переглянуто* низку підходів до оцінки суспільно-політичного становища козацтва, державного будівництва і дипломатії козацько-гетьманської України на основі аналізу османсько-турецьких писемних джерел.

Достовірність одержаних наукових результатів забезпечена творчим використанням сучасних теоретико-методологічних засад опрацювання османсько-турецьких писемних джерел, що дозволило вдосконалити методику дослідження і залучення їх джерельної інформації до української історіографії та джерелознавства. На цій основі вдалося: збагатити джерельну базу з історії українського козацтва, зокрема щодо організаційно-політичної діяльності фундатора Запорозької Січі Дмитра Вишневецького; уточнити обставини формування «козацько-кримськотатарського політичного союзу» та визначити його місце в національно-визвольній боротьбі українського народу; з'ясувати на основі джерел ставлення Османської держави й Кримського ханства до національно-визвольної боротьби під проводом гетьмана Богдана Хмельницького, а також значення Бучацького договору для України; ґрунтовніше окреслити становлення чорноморського вектора дипломатичної діяльності гетьманів Богдана Хмельницького, Івана Виговського, Івана Брюховецького, Петра Дорошенка, Івана Мазепи, Пилипа Орлика; примножити джерельні відомості про ставлення Османської Туреччини до державотворчих зусиль українських гетьманів і перспектив турецько-українських взаємин.

Теоретичне значення дослідження полягає у: збагаченні теоретико-методологічних основ дослідження османсько-турецьких писемних джерел та фахового перекладу відповідних текстів українською мовою, що дало змогу отримати об'єктивну інтерпретацію їх змісту; обґрунтуванні причинно-наслідкових зв'язків між історичними подіями та хронологією і пріоритетом їх розташування в літописних джерелах; уточненні часу написання досліджених рукописних пам'яток за календарем Гіджри, а також методики його переведення відповідно до літочислення за Різдом Христовим (така дослідницька операція уможливила систематизацію процесу встановлення нових джерельних фактів та їхнє визначення у часовому вимірі); з'ясуванні повноти і достовірності зафіксованих у писемних джерелах історичних подій і розкритті значення їхнього змістовного потенціалу для дослідження історії України козацької доби; встановленні на підставі виявлених документальних свідчень мотивів і намірів, якими керувалися політичні кола Високої Порти та Кримського ханства в політиці стосовно Війська Запорозького і Козацько-гетьманської держави.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає в тому, що вони можуть стати основою для продовження дослідницької роботи, виявлення

нових, досі не відомих османсько-турецьких писемних джерел з історії України. Методологія і методи дослідження можуть застосовуватися для подальшого вивчення історичного підґрунтя розвитку стосунків між Україною й Туреччиною. Результати дослідження можна залучити до написання підручників та посібників із джерелознавства, історії України, Туреччини та всесвітньої історії, а також для укладання відповідних хрестоматій та підготовки тематичних лекцій. Апробовані методологія та методи дослідження можуть стати корисними для подальшого вивчення історії розвитку відносин між Україною й Туреччиною. Отримані результати дослідження є внеском у збагачення джерел із геополітичної, дипломатичної, військової та соціальної історії України відповідного часового періоду.

Особистий внесок здобувача полягає у реалізації самостійного наукового проекту в межах нової проблеми, опрацюванні й застосуванні власної методології дослідження, адекватних перекладах оригінальних текстів досліджуваних писемних джерел та їхній інтерпретації, а також у визначенні достовірності наявних у них джерельних свідчень та встановленні інформаційного потенціалу для подальших досліджень козацької доби історії України.

Наукова апробація результатів дисертації. Результати дисертаційного дослідження доповідалися на міжнародних та всеукраїнських наукових конференціях, серед яких були такі: Міжнародна наукова конференція «Україна–Туреччина: минуле, сучасність та майбутнє» (Київ, 2002); Міжнародна наукова конференція «Нижньодунайський регіон в XV ст. – XX ст.: історичні, етнічні та культурні трансформації» (Одеса–Галац, 2008); II Міжнародна наукова конференція, присвячена пам'яті Омеляна Пріцака (Київ, 2009); XV Сходознавчі читання до 140-річчя А. Ю. Кримського та 20-річчя Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України (Київ, 2011); Міжнародна наукова конференція «Українське джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни на початку ХХІ ст.: до 85-ліття Ярослава Дашкевича» Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. Михайла Грушевського НАН України (Львів, 2011); Дванадцять джерелознавчі читання до 20-ої річниці незалежності України (Київ, 2011); XVI Сходознавчі читання А. Кримського (Київ, 2012); Uluslararsı Türkiye-Ukrayna İlişkileri Sempozyumu: Kazak Dönemi (1500–1800) (Sakarya, 2014); Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu – III (Kocaeli, 2016); XX Сходознавчі читання А. Кримського до 145-річчя А. Ю. Кримського та 25-ої річниці Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України (Київ, 2016).

Публікації. Результати окремих етапів дослідження проблематики теми опубліковані у двох монографіях, 20 статтях, опублікованих у вітчизняних та 4 – у зарубіжних наукових фахових виданнях, а також окремі положення додатково відображені у 22 наукових публікаціях.

Структура та обсяг дисертації, представлена на захист у формі монографії, визначається змістом і суттю проблеми, а також метою та завданнями дослідження. Вона складається з передмови, вступу й шести розділів та двадцяти підрозділів, висновків (всього 433 сторінки основного тексту), бібліографії, яка складається зі списку використаних писемних джерел та наукової літератури (79 сторінок, 790 найменувань, з них 300 рукописних документів), 1 431 посилання і пояснення до

тексту роботи, окремого переліку праць автора (9 сторінок, 72 найменування), Інтернет-ресурсу, іменного та географічного покажчиків, списку скорочень, термінологічного словника, хронології головних подій, зразків окремих османсько-турецьких документів (на 92 сторінках). Загальний обсяг монографії становить 606 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність і важливість наукового дослідження османсько-турецьких джерел з історії України козацької доби, структуру дисертації, її зв'язок з науковими програмами і темами; визначено мету, завдання, об'єкт, предмет, концептуальні засади, методологію, хронологічні межі та географічний ареал дослідження, показано його наукову новизну, теоретичне та практичне значення одержаних результатів, їх достовірність; окреслено особистий внесок здобувача у вирішення дослідницьких завдань.

У першому розділі **«Методологія, історіографія та джерельний комплекс дослідження»**, який складається з трьох підрозділів, обґрунтовуються теоретико-методологічні засади джерелознавчого аналізу османсько-турецьких писемних джерел у контексті відображення у них відомостей про взаємини козацько-гетьманської України з Османською державою та з Кримським ханством упродовж другої половини XVI – першої чверті XVIII ст.

У підрозділі 1.1 **«Проблеми методології джерелознавчого опрацювання відомостей османсько-турецьких писемних джерел середини XVI – першої чверті XVIII ст. з історії козацької України»** зазначається, що сформований комплекс рукописних османсько-турецьких документів, який є складовою давньої писемної традиції Туреччини, тобто відображає «погляд іззовні», з боку представників іншої цивілізації на історичні процеси в Україні, може бути пізнаний на основі послідовного дотримання принципів історизму, науковості, системного та об'єктивного підходу із застосуванням широкого арсеналу дослідницьких методів, насамперед джерелознавчої критики і текстологічного аналізу джерел. Закодованість у них двох різновидів інформації – конкретно-історичної та історіографічної – вимагала опрацювання особливої методики атрибуції унікальних пам'яток, реконструкції частини текстів, їх перекладу, встановлення достовірності відомостей. Залучені інтерпретаційні методи у підходах до трактування джерельної інформації з історії України, її використання для вивчення міждержавних, соціально-економічних, військових, етнічних та культурно-релігійних взаємин, розширення концептуальних засад розвитку українського сходознавства з акцентом на історичне джерелознавство.

Вищим критерієм надійності історичних писемних джерел є перевірка та підтвердження достовірності висвітлених у них конкретних подій і явищ. Коментування документів супроводжуються тлумаченням використовуваних термінів: історичних, релігійних, філософських, літературних, а також географічних назв. Значна увага приділялась вивченню різних систем літочислення та аналізу співвідношення між ними. Застосування методики переведення дат у відповідну систему літочислення є необхідною умовою встановлення достовірності подій у контексті історичної хронології. В текстах дати вказуються за ісламським

літочисленням «Гіджри», для даного дослідження вони узгоджувалися з християнським літочисленням від Різдва Христового, що дозволило скласти відповідні хронологічні таблиці.

З урахуванням специфіки джерелознавчого дослідження в дисертаційній роботі домінує текстологічний аналіз оригіналів османсько-турецьких писемних джерел, у межах якого проводився переклад відповідних текстів українською мовою з цитуванням та коментуванням оригіналів, а також подання деяких з них у повному обсязі у вигляді додатків до дисертації. Слід наголосити на тому, що при вивченні й дослідженні османсько-турецьких писемних джерел з історії України козацької доби, зокрема Туреччини османського періоду, важливою методологічною проблемою є парадигми сучасної науки й освіти, які дедалі ширше виявляються за умов глобалізації світу. Внаслідок цього зазнають певної трансформації культура, освіта, наука, а отже, ускладнюється об'єктивне висвітлення національної історії держави та її культури. У зв'язку з цим методологічного значення набуває подолання мовно-лінгвістичного бар'єру. Знання турецької літературної мови, зокрема османсько-турецької й кримськотатарської, а також арабської, перської, разом зі знанням культури, релігійних вірувань, традицій цих народів є важливим засобом для виявлення та класифікації джерельних матеріалів (архівних документів та інших пам'яток писемності) з історії козацько-гетьманської України, їх адекватного перекладу та об'єктивної інтерпретації як однієї з передумов дослідження теми даної дисертації.

З цього приводу слушним є міркування Ярослава Дашкевича щодо опрацювання цілісної методології дослідження східних джерел з урахуванням усіх етапів дослідження, а саме – виявлення османсько-турецьких писемних джерел, їх атрибуція, переклад, аналіз та реконструкція змісту, а також з'ясування їх значення для повнішого відображення вітчизняної історії зазначеної доби.

Отже, застосування комплексної методики пошуку, систематизації та джерелознавчого опрацювання рукописних документів, порівняння з іншими джерелами і встановлення достовірності інформації стали запорукою виявлення у них українського контексту і обґрунтування джерельного значення для нарощування знань з історії українсько-турецьких взаємин.

У підрозділі 1.2 *«Історіографія вивчення проблеми»* міститься аналіз наукових здобутків попередників, досягнень учених-тюркологів, починаючи від Дмитра Кантемира, автора літописного твору «Історія османської імперії: піднесення та занепад», та австрійського історика Йозефа фон Хаммер-Пургшталя і закінчуючи українськими сходознавцями Агатангелом Кримським, Дмитром Дорошенком, Омеляном Пріцаком, Ярославом Дашкевичем та ін. Зокрема А. Кримський у дослідженнях статусу українського козацтва XVI ст. схарактеризував його як новий суспільний прошарок, головні функції якого обмежувалися обороною українських земель від зазіхання на них противників. Виокремлено три умовні періоди вивчення та залучення до наукового обігу османсько-турецьких рукописних пам'яток в українській історіографії: а) перша третина XX ст., пов'язана з науковою діяльністю Михайла Грушевського, Дмитра Дорошенка та Агатангела Кримського; б) 1930–80-ті рр. (праці Василя

Дубровського, Євгена Завалинського, Омеляна Пріцака¹, Ярослава Дашкевича² та ін.; в) 90-ті рр. ХХ ст. – до сьогодні (праці Олександра Гуржія, Віктора Крюкова, Юрія Мицика, Валерія Смоля, Валерія Степанкова, Тараса Чухліба та ін.). Зусиллями українських тюркологів та арабістів оприлюднено низку нарративних документів, літописних пам'яток, картографічних матеріалів тощо. Найближчі за змістом до теми нашого дослідження є монографії Тараса Чухліба³, Богдана Сергійчука⁴, Юджеля Озтюрка⁵. Вагомий внесок у розвиток сучасної орієнталістики в Україні робить академічний Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, зокрема його вчені Юрій Кочубей, Олег Бубенок, Ольга Мавріна та ін. Звернуто увагу на проблемні аспекти сучасної орієнталістики в питанні дослідження османсько-турецьких писемних джерел. У зв'язку з цим слід зазначити, що в сучасній українській історичній науці спостерігається: а) недостатнє залучення оригінальних рукописних документів; б) переважає використання актуалізованих європейською історіографією джерел; в) обмаль фахівців-дослідників арабографічних текстів; г) слабкість методологічного забезпечення дослідження тюркологічних свідчень.

Таким чином, новий етап у розвитку вітчизняної тюркології, започаткований відновленням незалежності України, пов'язаний із ширшим залученням до наукового обігу відомостей, які містяться в османсько-турецьких писемних джерелах, що сприяє збагаченню джерельної бази і підвищенню об'єктивності в оцінках історичних подій.

У підрозділі 1.3 «**Загальна характеристика та класифікація джерельного комплексу**» розглянуті найбільш вагомні джерела тюркського походження, насамперед офіційні документи Османської імперії, міждержавні угоди, дипломатичне листування, твори державних діячів, літописні пам'ятки. Всього в дисертації фігурують 370 найменувань історичних писемних джерел, з яких зафіксовані арабографічним письмом 172, латиною – 107, кирилицею – 91. Зокрема предметом джерелознавчого опрацювання були тексти літопису «Історія Печеві», написаного в першій половині XVII ст. Печеві Ібрагімом Ефенді, в якому

¹ *Пріцак О.* Союз Хмельницького з Туреччиною 1648 року / Омелян Пріцак // Записки наукового товариства ім. [Тараса] Шевченка. Відбитка з 156 т. — Мюнхен, 1948. — С. 143–160.

² *Дашкевич Я.* Турецьке дипломатичне листування українською мовою в 40-х рр. XVI ст. / Ярослав Дашкевич // Майстерня історика: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни; Львівське відділення ІУАД імені М. С. Грушевського НАН України. — Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2011. — С. 145–146, 174–185.

³ *Чухліб Т.* Козаки і татари. Українсько-кримські союзи 1500–1700-х років / Тарас Чухліб. — К. : Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2017. — 274 с. — (Серія «Міжнародна історія України»).

⁴ *Сергійчук Б.* На межі двох світів. Українсько-турецькі відносини в середині XVI ст. — на початку ХХІ ст. / Богдан Сергійчук, Володимир Сергійчук. — К. : ПП Сергійчук М. І., 2011. — 320 с.

⁵ *Yücel Öztürk, Özü'den Tuna'ya: Kazaklar – 1, 1. Baskı, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2004, 488 s.*

зафіксована інформація про морські походи запорозьких козаків на терени турецьких володінь у Причорномор'ї та їхня участь у польсько-турецьких збройних конфліктах.

Проаналізовано український контекст літопису Мустафи Катіба Челебі під назвою «Сутність слів доброчинних людей про знання історії та звісток», показано джерельну цінність сюжетів про воєнні дії запорозьких козаків проти володінь Османської імперії у Причорномор'ї, дипломатичні заходи щодо врегулювання «козацького питання» у міжнародних зносинах з Річчю Посполитою, дано оцінку Хотинського походу. Сказане стосується й літопису «Історія хана Іслама Гірая III» Гаджі Мехмеда Сена'ї Кирилли, зокрема щодо дипломатичних відносин між Кримським ханством та козацько-гетьманською Україною, про спільні військові походи проти Польщі. Цінною є інформація про дипломатичну діяльність гетьмана Петра Дорошенка та спільну з султаном Мехмедом IV Кам'янець-Подільську військову кампанію, зафіксовані в літописі Сілагдара Финдикли Мехмед-аги «Історія зброєносця». Важливі події, що відбувалися на землях України впродовж 1648–1682 рр., відбиті в літописній «Історії Нішанджи» Абдурахмана Абді Паші Нішанджи⁶, який був управителем міста-фортеці Кам'янця. Паралельно розглянуто писемні пам'ятки «Здобуття Кам'янця» Юсуфа Набі та «Історію Кам'янця» Гаджі Алі Ефенді, які належать до категорії так званих свідчень «з перших рук», оскільки їх автори були безпосередніми учасниками подій.

З-поміж розглянутих у підрозділі пам'яток османсько-турецького літописання особливу цінність мають ті, що зафіксували факти із зовнішньої політики Високої Порти стосовно України. Серед них літопис «Квітучі сади Гусейна у повідомленнях із Сходу та Заходу», відомий під назвою «Історія Найіми». Його автор Мустафа Найіма Ефенді виокремив найбільш важливі події під назвами «Захоплення козаками Синопу»; «Підготовка до укладання мирного договору Іскендер-пашею»; «Знищення козаків у Кара-Хирманській битві»; «Спорудження фортеці на обох берегах гирла ріки Озі (Дніпра)»⁷ та ін.

Аналіз змісту джерел проводився за проблемно-хронологічним принципом, що дозволило виділити декілька тематичних рубрик: відомості про морські походи козаків у володіння Османської держави; повідомлення про військові дії запорозьких козаків проти кримських татар, турків, поляків та московитів; опис різновидів козацьких спільнот; розповіді про військові походи очолюваних султаном збройних сил Високої Порти проти Речі Посполитої та Московії; опис спільних походів Війська Запорозького, збройних сил Високої Порти та військових загонів Кримського ханства проти Речі Посполитої та Московії; звіти щодо дипломатичних контактів між Високою Портою та козацько-гетьманською Україною; відомості про значення «козацького (українського) питання» в міжнародних переговорних процесах з участю Високої Порти; фрагменти

⁶ *Fahri Çetin Derin, Abdi Paşa, Adurrahman (Abdi Paşa, Nişancı), İslam Asiklopedisi: İslâm Âlemi, Tarih, Coğrafiya, Etnografiya ve Biyografiya Lugati. Türkiye Diyanet Vakfı, İslam Araştırmalar Merkezi, Cilt 1, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1988, s. 74–75.*

відомостей про чорноморський вектор політики Османської Туреччини у її зв'язках з козацькою Україною та ін. У процесі джерелознавчої критики османсько-турецьких свідчень велика увага приділялася встановленню достовірності інформації. Цьому сприяло її порівняння з відомостями джерельних свідчень українського, польського, російського та іншого походження.

Отже, виявлений і досліджений масив джерел, представлений османсько-турецькими офіційними документами, літописами та іншими пам'ятками, закладає вагоме підґрунтя для нового розуміння участі українських козаків у бойових діях збройних сил Високої Порти та Кримського ханства з метою спільної боротьби проти Речі Посполитої та Московії, а також дипломатичних контактів Високої Порти з Козацько-гетьманською Україною.

Другий розділ **«Історичні умови створення та зміст османсько-турецьких рукописних джерел другої половини XVI – першої чверті XVIII століть»** складається з трьох підрозділів, відповідно присвячених характеристиці історичних умов створення офіційних документів Османської імперії, зародження рукописної традиції, аналізу особливостей османського літописання та відображення в ньому перших відомостей про українське козацтво.

У підрозділі 2.1 **«Історичні умови появи та збереження османсько-турецьких писемних джерел середини XVI – першої чверті XVIII ст. з історії України козацької доби»** відзначається, що характерною рисою писемних пам'яток є намагання їхніх авторів показати домінуючу роль турецького чинника у міжцивілізаційних відносинах південної частини Східної Європи, зумовлену створенням Османської імперії. Її межі охоплювали й землі степової смуги Північного Причорномор'я та Приазов'я, тобто Кримського ханства, прилеглі до південних кордонів козацько-гетьманської України.

Джерела засвідчують, що з появою козацтва й утворенням Запорозької Січі вплив України помітно посилювався, особливо в системі міжнародних економічних зв'язків, оскільки через її територію пролягали важливі торговельні шляхи між Високою Портою та європейськими країнами Балтійського культурно-історичного регіону. Зокрема в досліджуваних нами писемних джерелах містяться відомості про збудовані на узбережжях Чорного й Азовського морів міста-фортеці Кафа, Таман, Азов, Аккерман та Очаків, які стали важливими транзитними центрами торгівлі Османської імперії з країнами Східної Європи. У підрозділі наголошується, що після захоплення Московією земель Казані, Астархану та Великої Ногайської Орди почалася асиміляція місцевого населення, що спонукало мешканців, котрі сповідували іслам, іммігрувати на територію Кримського ханства, а також на терени Подніпров'я та Подністров'я. В свою чергу, як свідчать джерела, це спричинило несприятливу ситуацію на торговельному шляху зі Львова до Аккермана, який пролягав через Молдову і прямував до Стамбула.

Розглядаючи військово-політичну ситуацію у Північному Причорномор'ї впродовж зазначеного періоду, варто наголосити, що Кримське ханство, яке перебувало під протекторатом Високої Порти, становило в Східній Європі потужну збройну силу. За таких історичних умов Речі Посполитій довелося реагувати на політику Османської імперії в Північному Причорномор'ї – з метою запобігання нападам з боку Кримського ханства створити збройні загоны, основу яких склали

українські козаки. Разом з тим, посилення військово-політичної активності Османської Туреччини у Північному Причорномор'ї зумовило посилення інтересу до подій у цьому регіоні з боку турецьких літописців, які почали наводити у своїх творах відомості про події, що відбувалися саме на теренах України. Підтвердженням цього є значний обсяг та докладність інформації про козацько-гетьманську Україну, залученої в тексти османсько-турецьких писемних джерел. Щодо відображення розглянутої історичної ситуації у названих джерелах варто зазначити, що період правління султана Сулеймана Кануні був часом активного розвитку в Османській імперії освіти й різних галузей науки. Зокрема почався вищий етап розвитку османсько-турецької писемної традиції, на важливу складову якої перетворилися літописання та плекання історичних документів.

Підсумовуючи, варто підкреслити, що виявлені джерела свідчать про посилення військово-політичної активності Османської Туреччини у Північному Причорномор'ї, а це зумовило активізацію політичної, військової та дипломатичної діяльності козацько-гетьманської України, спрямованої на зміцнення своїх позицій в цьому регіоні.

У підрозділі 2.2 *«Особливості османсько-турецького літописання середини XVI – першої чверті XVIII століть»* зазначено, що переважна більшість літописних творів створена як безпосередніми учасниками подій, так і істориками Високої Порти та Кримського ханства з використанням більш ранніх рукописних пам'яток. Витоки цього жанру османської писемної традиції сягають часів заснування турецької державності, пов'язаних із політичною діяльністю сельджуцьких правителів Ер-Тогурула Газі (роки правління: 1231–1281) та Османа I Газі (роки правління: 1281–1324). Саме звідти беруть своє походження найдавніші оригінальні тексти османсько-турецького літописання. Характерною ознакою цих текстів була наявність у них відомостей про козацьку Україну, про її взаємини з Високою Портою, Кримським ханством та іншими державами. Встановлено найбільш характерні традиції османсько-турецького літописання: 1) розгляд будь-якої історичної події як передбаченої Всевишнім; 2) персоналізація подій і фактів, їх зв'язок з діяльністю турецьких султанів та кримських ханів; 3) спроби авторів виявляти об'єктивність у висвітленні подій шляхом їх публічного обговорення. До середини XVI ст. сформувалися головні традиції османсько-турецького літописання. Крім того, зазначено, що характерними рисами турецького літописання в часи, які передували початковій хронологічній межі дослідженої нами історичної доби, було дбайливе ставлення в Османській державі до накопичення і збереження офіційних рукописних документів. Ці документи зберігалися в канцеляріях дивану, де їх здебільшого і створювали, а також у приміщеннях державної скарбниці, що розміщувалися в столиці та інших адміністративних центрах Високої Порти. Початок історії організації архівної справи у Туреччині доцільно співвідносити з часом правління султана Мехмеда II Фатіха, коли османські державні архіви були засновані в містах Бурсі та Едірне. Дещо пізніше, тобто після перенесення столиці Османської держави до міста Стамбула, у підземних складських приміщеннях фортеці Єдікуле розмістили столичний архів, а з часом, після побудови султанського палацу Топкапи в 1478 році, створили спеціальне сховище, в якому зберігали документи Великого султанського зібрання. Зауважимо, що свого

найвищого рівня організація архівної справи в Османській державі досягла у XVI ст., тобто на початковому етапі дослідженої нами історичної доби. В підрозділі зазначено, що від середини XVI до другої чверті XVIII ст. тривав період найвищого рівня розвитку османсько-турецької літописної традиції. Разом з цим, то був час найвищого рівня піднесення національно-визвольної боротьби українського народу проти Речі Посполитої, до якої були причетні як Висока Порти, так і Кримське ханство. Адже викладені обставини повною мірою відобразилися в інформації, поданій в османсько-турецьких рукописних пам'ятках означеної історичної доби, зокрема в турецьких і кримськотатарських літописах. Труднощі з визначенням авторства згаданих історичних документів полягає в тому, що традиційно турецьких авторів сучасники розрізняли за їхніми прізвищами та специфічними індивідуальними ознаками імен різних турецьких літописців.

Отже, джерелознавчий аналіз виявленої інформації здійснено з урахуванням відомостей щодо соціального стану, ступеня освіченості, характеру фахової діяльності та світогляду авторів досліджуваних літописних документів, тому що вказані чинники безпосередньо відображені у змістовній спрямованості, ступені вірогідності джерельного матеріалу та в характеристиці історичних подій, поданих у відповідних рукописних документах. Тому принципове значення мало встановлення особистостей авторів літописів, що аналізуються в дослідженні.

У підрозділі 2.3 *«Відображення в рукописній традиції Високої Порти і Кримського ханства значення “козацького чинника” у розвитку військово-політичної ситуації в Північному Причорномор'ї на початку XVII ст.»* розглядаються джерела, які містять відомості про час і обставини появи козацтва, формування Війська Запорозького, його союзних дій із Кримським ханством у першій половині XVII ст. на тлі загострення відносин між Османською імперією та Річчю Посполитою. Автори досліджуваних нами рукописних документів пов'язують причини воєнних конфліктів з претензіями на володіння прибережних районів Північного й Західного Причорномор'я та Молдови. Зазначене явище було викликане двома чинниками, першим з яких стало посилення на межі XVI та XVII століть суперечностей у тому регіоні між Османською імперією та Річчю Посполитою. Предметом цих суперечностей були саме згадані території, за володіння якими між названими державами у той час точилися війни. Другим чинником, який посприяв загостренню військово-політичної ситуації у Причорномор'ї, було зростання кількості вторгнень у причорноморські володіння Високої Порти військово-морських загонів українських козаків, що стало наслідком посилення запорозького козацтва. Про зростання значення «козацького чинника» в міжнародних відносинах на початку XVII ст. свідчить той факт, що в зазначений час збройні формування запорозьких козаків з 1604 року використовувалися у війні між Австрійською та Османською імперіями у складі як австрійської армії, так і збройних сил Високої Порти.

Збройні вторгнення запорозьких козаків та кримських татар у нижньодунайські володіння Високої Порти, спорудження фортець на берегах Дніпра, переговори щодо мирних договорів, функціонування міжнародних торговельних шляхів найбільш повно відображено в текстах літопису Катіба Челебі. На основі розглянутих джерел простежується: зростання військової активності Війська

Запорозького; загострення суперечностей між Османською імперією, з одного боку, та Річчю Посполитою й австро-угорськими Габсбургами, з іншого; поява передумов формування в майбутньому українськокозацько-кримськотатарського союзу.

Таким чином, в історії козацько-гетьманської України перші два десятиліття XVII ст. варто характеризувати як час посилення таких чинників: подальше зростання військової активності Війська Запорізького; загострення суперечностей між Османською імперією з одного боку та Річчю Посполитою й австро-угорськими Габсбургами з іншого; виникнення передумов формування в майбутньому українськокозацько-кримськотатарського союзу, які позначились на спільних вторгненнях збройних формувань українських козаків і військових загонів Кримського ханства у володіння Високої Порти у Північному Причорномор'ї.

У підрозділах третього розділу **«Відображення витоків і розвитку українського козацтва в османсько-турецьких писемних джерелах»** проаналізовані свідчення про зростання політичної ролі українського козацтва, зародження його державної організації та посилення військової присутності у Причорномор'ї, що супроводжувалось ослабленням позицій Османської імперії.

У підрозділі 3.1 **«Османсько-турецькі рукописні документи про появу запорозького козацтва, політичну та військову діяльність Дмитра Вишневецького»** проаналізовані відомості щодо військово-політичної діяльності Дмитра Корибут-Вишневецького, яка збігається в часі з загостренням міждержавних відносин Високої Порти з Московським царством через намагання останнього розширити свою територію. Саме тоді посилюються наступальні дії війська Кримського ханства проти Московії у відповідь на агресію останньої, яка намагалася зміцнити свої військові позиції на південних кордонах. У джерелах зазначено, що оточення «козацьким провідником на ім'я “Дмитраш”» фортеці Азов у 1559 році викликало стурбованість правлячих кіл Високої Порти і для зняття облоги зі Стамбула у Північне Приазов'я були спрямовані додаткові збройні зағони урядового війська та провіант. Хоч українські козаки у боях під Азовом зазнали поразки, Дмитро Вишневецький не відмовився від своїх планів. Він зібрав 10-тисячне військо і знову перейшов у наступ на боці Московії, створюючи серйозну загрозу Османській імперії. Ці відомості містяться у «Наказі султана Сулеймана Кануні правителю санджака Кафа Сінан-бею», датованому 1561 р.⁸. Згідно з цим документом, правитель санджака Кафи був зобов'язаний: через хана Девлета Гірая I інформувати уряд Високої Порти про рівень підготовки воїнів османського війська, мобілізованого раніше і відправленого на допомогу збройним силам, які протистояли українським козакам Дмитра Корибут-Вишневецького; повідомляти про спроби козацького війська здійснювати напади на окремі формування збройних сил Високої Порти і, якщо таке здійсниться, – доповідати, де й коли це сталося та ін. На основі виявлених нами джерел можна з'ясувати причини, перебіг і наслідки вищезгаданих воєнних подій і, зокрема, досягнути географічний ареал, в якому ці події відбувалися, а також час здійснення та хронологію військових походів під проводом названого гетьмана.

⁸ Kanuni Sultan Süleymân'ın Kefe sancakbeyi Sinan Bey'e yazdığı Fermân, TSMA, E. 9300 /14.

Отже, здійснений аналіз змісту відповідних османсько-турецьких архівних документів дав підставу для твердження, що гетьман Д. Вишневецький, очоливши численне й боєздатне українське козацьке військо, упродовж 1559 р. проводив активні бойові дії проти збройних сил Високої Порти, які надали змогу Московії підкорити Казанське й Астраханське ханства. Перемоги, здобуті цим військом у війні, що точилася на території Приазов'я, свідчили про факт перетворення Запорозької Січі на військову силу, спроможну успішно протистояти могутній армії Османської держави. Ця обставина занепокоїла московський уряд, який після подій 1559 р. розглядав козацько-гетьманську Україну як державне утворення, що становило загрозу військово-політичним позиціям на його південних кордонах.

У підрозділі 3.2 *«Хотинська воєнна кампанія та її історичні наслідки за даними з османсько-турецьких писемних джерел»* досліджується джерельна інформація щодо Хотинської воєнної кампанії та її значення. Виокремлено думку Мустафи Катіб Челебі з літопису «Початок Хотинського походу. “Везарат” Гусейна-паші». Мотивом Хотинського походу султана Османа II був перехід у 1620 році фортеці Хотин, яка належала до володінь Османської імперії, під владу польського короля Сигізмунда III. У тексті літопису Печеві Ібрагіма Ефенді «Вирушення [нині] покійного (Милість Божа його душі!) султана Османа [II] у Хотинський похід і повернення без перемоги 5-го дня місяця джемазейілагіра 1030 р.», датованому 27 квітня 1621 р., міститься найбільш докладна інформація про причини, перебіг подій та наслідки цієї військової кампанії. Зокрема у тексті «Захоплення козаками Агйолу» літописець зазначив, що у червні 1621 р. козацька флотилія із 60 чайок зібралася під портове місто Місіврі й здійснила морський похід, у результаті якого було захоплене та зруйноване місто Агйолу, розташоване на болгарському узбережжі Чорного моря. У тексті «Знищення козаків на річці Дніпро» згадуються також бойові дії запорозьких козаків проти турецьких володінь на узбережжі Нижнього Дніпра.

Отже, розглянуті відомості свідчать про значну чисельність козацьких збройних сил, які перманентно чинили напади на турецькі володіння, а перемога очолюваного султаном об'єднаного турецько-кримськотатраського війська не була переконливою. Разом з цим зазначимо: передумовою Хотинського походу султана Османа II Генджа стали напади збройних сил українських козаків на турецькі володіння, зокрема здійснення військових походів на Чорному морі. Безпосередньою причиною розглянутої нами воєнної кампанії було захоплення військом Речі Посполитої фортеці Хотин, яка на той час перебувала під владою Високої Порти. Незважаючи на численні воєнні дії з боку турецько-кримськотатарської армії, названу фортецю не було звільнено, командуванням армії султана Османа II були допущені тактичні помилки під час ведення боїв, які стали причиною безуспішності численних атак з боку турецької армії. Стратегічної мети, тобто завдання остаточної поразки військовим силам противника, не була досягнута. Рішучість Османа II продовжувати битву за здобуття остаточної перемоги не відповідала реальному співвідношенню можливостей його війська з силами армії противника. Саме польська сторона виступила з ініціативою про перемир'я і укладання договору між Річчю Посполитою та Високою Портою з урахуванням дипломатичних традицій часів Сулеймана I Кануні. Вищезазначені умови мирного

договору свідчать про часткове досягнення мети, яку сам Осман II Гендж називав перемогою. Втрати з боку турецької армії в Хотинській війні були значними, про що свідчать численні битви, зокрема багаторазові спроби військових поступів об'єднаної турецько-кримськотатарської армії на позиції противника.

Отже, османсько-турецькі писемні джерела та турецька історіографія містять критичну оцінку військових операцій армії султана у Хотинській війні, а сам похід з огляду на воєнну стратегію Османської держави визнається як невдалий.

У підрозділі 3.3 *«Джерельні свідчення про формування союзу Запорозької Січі з Кримським ханством і зростання політичного впливу Війська Запорозького»* розглядаються рукописні документи, пов'язані з процесом формування військово-політичного союзу Війська Запорозького і Кримського ханства з часу Хотинської війни до 30-х років XVII ст., коли військово-політична співпраця між ними досягла найвищого рівня. В джерелах зафіксовані такі події, як похід Війська Запорозького на південне узбережжя Чорного моря, контрольоване Османською Туреччиною у червні 1623 р., а відтак вторгнення збройних сил Запорозької Січі у володіння Високої Порти у Північному Причорномор'ї. На початку липня 1623 р. запорозькі козаки здійснили морський похід до турецького міста Трабзона і зруйнували його, а потім підійшли до столиці Високої Порти – Стамбула. Після цієї події, у 1624 році, нові правителі Криму, а саме Мехмед та Шахін Гірай – за підтримки запорозьких козаків завдали поразки османським збройним силам. Результати цієї військової активності були такі: значно зменшилася кількість нападів запорозьких козаків на територію Богданської країни; альтернативна сила супроти лідерів Кримського ханства проявилась в активності Мехмеда Гірая III та Шахіна Гірая, яких не задовольняла позиція Високої Порти щодо призначення правителів Кримського ханства. Внаслідок того, що за відвагу в Хотинській війні султан Осман II Гендж призначив Кантимура оборонцем «Дніпра», ногайська орда була підпорядкована зовнішній політиці Високій Порти. Адже викладені події значною мірою суперечили інтересам кримськотатарсько-українськокозацького союзу. Крім того, битва між військами Шахіна Гірая та Кантеміра на березі Дунаю завершилася поразкою наступника ханського престолу. Незважаючи на цю поразку, Шахін Гірай продовжував здійснювати свої військові напади. Зокрема його збройні сили атакували Кафу під час перебування в тому місті Кантеміра. Однак цей напад не був успішним. Можемо припустити, що в цих військових поступках брали участь також і козаки Війська Запорозького. Суттєву джерельну цінність для повнішого осягнення проблематики політичного союзу між запорозькими козаками та кримськими татарами, який супроводжувався зростанням напруженості у відносинах між Бахчисараєм та Стамбулом і тривалими козацькими морськими війнами впродовж 1614–1628 рр., мають інші архівні документи, а саме: «Наказ суддям Сілістри, Нігболу, Відня»⁹, у якому повідомляється про те, що

⁹ Silistre ve Niğbolu ve Vidin sancaklarında vâkı‘ olan kâdîlara hüküm ki, Hicrî : 2 Şevval, sene 1036, Mühimme Defterleri (MD), Nu : 83 (Hicrî : 1036–1037 / Milâdî : 1626–1628), Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu : 54. Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri Dizisi: VII,

планується будівництво фортеці Тягинь на Дніпрі, «Наказ судді Аккерману», де йдеться про заходи, спрямовані на матеріальне забезпечення ремонту фортеці Очаків.

Таким чином, офіційні документи засвідчують, що невдачі турецьких збройних сил у Хотинській військовій кампанії посилювали внутрішньою кризою, внаслідок чого Стамбул не зміг надати допомогу Кримському ханству в придушенні протестного руху. Це й спонукало владні кола кримського хана до пошуку політичного союзу із Запорозькою Січчю, що стало передумовою створення військово-політичного союзу між козацько-гетьманською Україною та Кримським улусом.

Четвертий розділ «Історія України періоду правління гетьмана Богдана Хмельницького в османсько-турецьких рукописних джерелах» складається з трьох підрозділів й аналізує свідчення, що стосуються постаті гетьмана Богдана Хмельницького, котра залишається предметом дискусій в історичній науці. Радянська історіографія оцінювала як головний результат національно-визвольної боротьби українського народу середини XVII ст. приєднання України до Московського царства, розглядаючи Польщу і Туреччину спільними ворогами російського й українського народів.

У підрозділі 4.1 «*Відображення постаті гетьмана Богдана Хмельницького в османсько-турецьких писемних джерелах*» досліджуються писемні документи, в яких подано інформацію про гетьмана Богдана Хмельницького як державного діяча і дипломата. Зокрема в літописі «Історія хана Іслама Гірая III» Гаджі Мехмеда Сена'ї Кирилли простежується достатньо позитивний образ українського гетьмана, названого хоробрим, безстрашним богатирем і проводирем українського козацтва. Характеризуючи військово-політичну діяльність Б. Хмельницького, Галім Гірай Султан у розділі «Хан Іслам Гірай III» літописного твору «Процвітання ханів», звернув увагу на суттєві зміни в політичних відносинах між Українською козацькою державою та Кримським ханством, які відбулися за час правління гетьмана. Літописець Гасан Веджігі зазначив, що саме в результаті розумної зовнішньої політики Б. Хмельницького були налагоджені й отримали поштовх для подальшого розвитку дипломатичні взаємозв'язки між державами. З-поміж конкретно-історичних джерел виокремлено «Лист султана [Мехмеда IV] до гетьмана Богдана Хмельницького», написаний, вірогідно, 11 жовтня 1650 р. Зауважимо, що в описі цього документа він фігурує як лист «султана Ібрагима» до гетьмана, хоча насправді він належав султану Мехмеду IV¹⁰. Разом із султаном до Б. Хмельницького з величальними словами звернувся головний візир Османської держави, про що свідчить інший документ – «Лист візира до гетьмана [Богдана] Хмельницького», написаний головним візиром Мустафа-пашею, в якому йдеться

Yayına hazırlayanlar: *Hacı Osman Yıldırım, Vahattin Atik, Dr. Murat Cebecioğlu, Ayhan Özyurt, Mustafa Serin, Fuat Yavuz, Numan Yekeler*, Ankara, 2001, s. 4.

¹⁰ Листь Турецького Султана Ібрагима кь Гетману Хмельницкому... — Российский государственный архив древних актов (РГАДА), ф. 89 «Посольский приказ и посольская канцелярия – “Сношения России с Турцией”» / коллекция дел и документов, оп. 2, грамоты 1615–1718 гг., л. 26.

про звернення гетьмана до правителя Османської імперії з метою встановлення воєнно-політичного союзу з Кримським ханством¹¹.

Отже, турецькі історики й офіційні документи дають високу оцінку намаганням гетьмана Б. Хмельницького визволитися з-під панування Речі Посполитої і створити власну державу, наголошуючи на його спробах заручитися підтримкою з боку Туреччини. Як наголошував український сходознавець Ярослав Дашкевич, «Великий Богдан» вважав Османську імперію за «можливого південного союзника України»¹².

У підрозділі 4.2 *«Характеристика відомостей з османсько-турецьких рукописних документів про зовнішньополітичні орієнтири гетьмана Богдана Хмельницького»* здійснено аналіз джерельної інформації стосовно зовнішньої політики Б. Хмельницького, її чорноморського вектора. На необхідність додаткової аргументації південної орієнтації гетьмана свого часу вказували відомі українські орієнталісти Омелян Пріцак¹³ та Ярослав Дашкевич¹⁴. У зв'язку з цим приділено увагу літопису Гаджі Абдулгаффара ібн Гусейна Киримі «Твердиня історії», в якому вказано, що в 1054 р. Гіджри (10 березня 1644 – 27 лютого 1645 р.) до хана Кримського юрту Іслама Гірая III прибув «сміливий як богатир козак на ім'я [Богдан] Хмельницький» з проханням надати його людям допомогу та захист. Задовольняючи прохання Б. Хмельницького, хан надав йому «звання гетьмана» і призначив одного з визначних кримськотатарських командирів Аргина Тугай-бея відповідальним за реалізацію цього рішення. В літописі Мустафи Найіма Ефенді «Історія Найіми» висвітлюються деякі аспекти діяльності запорозького козацтва в середині XVII століття. Зокрема опису українських козаків присвячено окремий розділ літопису за назвою «Становище козаків». Для поглибленого чорноморського вектора дипломатичної діяльності Б. Хмельницького важливе значення мають архівні документи, зокрема «Лист султана [Мехмеда IV] до гетьмана Богдана Хмельницького». Інший документ – «Письмо турецького визиря Мустафа-паши к гетману [Богдану] Хмельницкому» – датується 1653 роком. Аналіз цього документа дав змогу припустити, що він був написаний у Стамбулі в 1650 р., позаяк у ньому фігурують факти та події, які згадувались у зазначеному «Посланні» турецького султана до українського гетьмана. Варто додати, що свого часу відомий український

¹¹ Листь Турецького визиря Мустафы Паши кь Гетману Хмелницкому... — РГАДА, ф. 89 «Посольский приказ и посольская канцелярия – “Сношения России с Турцией”» / коллекция дел и документов, оп. 2, грамоты 1615–1718 гг., л. 30.

¹² Дашкевич Я. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури / Ярослав Дашкевич // 2-ге вид., виправл. й доповн. — Львів : Львівське відділення ІУАД ім. М. С. Грушевського НАНУ; Літературна агенція «Піраміда», 2007. — С. 112.

¹³ Omeljan Pritsak, *Ukrayna – Osmanlı İttifakı, İlmî Araştırmalar*, nr. 7, İstanbul 1999, s. 255–284.

¹⁴ Дашкевич Я. Богдан Хмельницький (II. Турецька декорація герба Богдана Хмельницького) / Ярослав Дашкевич // Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. 2-ге вид., виправл. й доповн. — Львів: Львівське відділення ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України; Літературна агенція «Піраміда», 2007. — С. 110–112.

археограф Іван Бутич, досліджуючи документальну спадщину гетьмана Богдана Хмельницького в контексті історії українсько-турецьких взаємин, опублікував листи цього гетьмана, які, на наш погляд, можна вважати відповіддю головному візирові Мустафі-паші та султану Мехмедові IV¹⁵.

Отже, розглянуті джерела дали підстави зробити висновок про те, що активізація чорноморської орієнтації дипломатичної політики України пов'язана з іменем гетьмана Б. Хмельницького.

У підрозділі 4.3 *«Османсько-турецькі писемні джерела про Визвольну війну українського народу під проводом гетьмана Богдана Хмельницького»* зазначається, що османсько-турецькі писемні джерела помітно збагачують відомості про Визвольну війну українського народу середини XVII ст. Серед них пріоритетне місце посідають вже згадані літописні твори «Історія Найіми» Мустафи Найіма Ефенді, «Історія хана Іслама Гірая III» Гаджі Мехмеда Сена'ї Кирилми, «Твердиня історії» Гаджі Абдулгaffара ібн Гусейна Кирилми, «Процвітання ханів» Галіма Гірая Султана та літопис «Історія Веджігі» Веджігі Гасана Челебі. Окремі згадки про ці події містять й архівні документи, в яких подано відомості про звернення Б. Хмельницького до Кримського ханства і Високої Порти та реакцію на ці звернення щодо надання допомоги у визвольній війні проти Речі Посполитої. Підтвердженням цього є лист хана Іслама Гірая III до турецького султана Мехмеда IV¹⁶.

На основі аналізу документів у підрозділі викладена наступна послідовність формування українськокозацько-кримськотатарського союзу: візит гетьмана Б. Хмельницького до Іслама Гірая III у 1644 р.; звернення (1647 р.) гетьмана про надання військової допомоги у війні з Річчю Посполитою; перемир'я, погоджене між гетьманом і мурзою Тугай-беєм під час посольства до Бахчисарая (свідченням цього візиту є і звільнення запорозькими козаками сина Тугай-бея з полону); рішення хана Іслама Гірая III задовольнити прохання Б. Хмельницького; надання взаємної військової допомоги Кримським ханством і козацько-гетьманською Україною; присяга Б. Хмельницького з обіцянкою не порушувати умов договору про воєнно-політичний союз; повідомлення хана Іслама Гірая III правителю Османської імперії Мехмеду IV про союз, укладений між Кримським ханством і запорозьким козацтвом (1648 р.); отримання дозволу від Високої Порти на здійснення спільної військової кампанії; наказ Іслама Гірая III розпочати загальнонаціональну мобілізацію та підготовку до спільного із запорозькими козаками воєнного походу проти Речі Посполитої (травень–червень 1648 р.). Наявність цього договору дозволила Б. Хмельницькому активізувати міжнародну діяльність та налагодити союзницькі відносини з Молдовою, Валахією та Трансильванією проти Речі Посполитої і

¹⁵ *Бутич І.* Два невідомі листи Богдана Хмельницького / Іван Бутич // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. — Львів, 1991. — Т. 222. — С. 319–326. Про європейський вектор дипломатичної діяльності гетьмана Богдана Хмельницького див.: *Федорук Я.* Віленський договір 1656 року: Східноєвропейська криза і Україна у середині XVII століття / Ярослав Федорук. — К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. — 623 с., 80 с. іл.

¹⁶ Kırım Hanı III. İslâm Giray'dan Osamnlı Pâdişâhına [IV. Mehmed'e] mektup, E. 3005 / 2, TSMA.

підтримати турецьку армію у Венеціанській війні. В 1649 р. козацько-татарські сили здійснили новий переможний похід проти Речі Посполитої, який спонукав Кримське ханство до активної підтримки Б. Хмельницького. Свідченням союзницьких відносин між Запорозьким козацтвом і Кримським ханством стало те, що Б. Хмельницький своїм тритисячним військом підтримав Іслама Гірая III під час його походу на черкесів (1650 р.).

Актуалізовані джерела збагачують відомості про продовження дипломатичних контактів Б. Хмельницького безпосередньо з урядом Високої Порти (1650–1651 роки), перебіг визвольної війни українського народу, зміни в міжнародному політичному становищі та поглиблення дипломатичних контактів уряду козацько-гетьманської України з Кримським ханством та з Високою Портою до 1657 р.

Отже, досліджені писемні джерела засвідчують, що названий союз мав міжнародно-правовий характер, а Висока Порта і Кримське ханство розглядали гетьмана Б. Хмельницького як послідовного та надійного союзника.

У п'ятому розділі **«Розвиток відносин Української козацької держави з Високою Портою в 1657–1676 роках»** здійснюється джерелознавчий аналіз відомостей, отриманих з османсько-турецьких писемних джерел, у яких відображено еволюцію взаємин між козацько-гетьманською Україною й Османською імперією, а саме вирішення таких завдань: 1) виявлення сутності політики гетьманських урядів впродовж 1657–1665 років; 2) характеристика зовнішньої політики гетьмана Петра Дорошенка стосовно Високої Порти; 3) встановлення історичних наслідків українсько-турецького військово-політичного союзу в міжнародно-правовому контексті.

У підрозділі 5.1 **«Чорноморський вектор у дипломатичній діяльності гетьманів Івана Виговського та Івана Брюховецького»** розглядається рукописна праця історика Миколи Петровського, що має назву «З матеріалів до історії українсько-турецьких взаємин у другій половині XVII століття» та датована 2 грудня 1931 р.¹⁷ Це дослідження було здійснене на основі османсько-турецьких писемних документів, які стосуються дипломатичної діяльності українських гетьманів. В умовах загрози нападу з боку Московського царства 6 вересня 1658 р. було укладено з Річчю Посполитою «Гадяцьку угоду Війська Запорозького з послами Речі Посполитої», що обмежила суверенітет Української козацької держави. З цього приводу слід зазначити, що у квітні 1658 р. до Кримського ханства прибуло козацьке посольство у складі трьох осіб. До цього посольства приєдналися ще три особи з татар, і всі разом вирушили до Стамбула для переговорів, в результаті яких турецьке посольство було відправлено до українського гетьмана Івана Виговського. Ці факти підтверджують існування військово-політичних відносин між гетьманським і ханським урядами під час правління Виговського. У травні–липні 1658 року були розпочаті спільні воєнні дії проти Московського царства, які закінчилися перемогою козацько-татарської армії. 29 червня 1659 року Московія розпочала свої військові дії проти України. Тому гетьман І. Виговський,

¹⁷ З матеріалів до історії українсько-турецьких взаємин у другій половині XVII століття. — Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. — Ф. X. — № 14634.

згідно з домовленістю про воєнно-політичну коаліцію, вирішив звернутися за допомогою до турецького султана Мехмеда IV. Внаслідок цього спільними зусиллями поблизу міста Конотопа було вщент розбито армію московського царя. Згодом, у вересні 1659 р., Івану Виговському довелося відмовитися від гетьманської булави на користь Юрія Хмельницького.

Український історик-джерелознавець Іван Бутич у передмові до книги «Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1668)» стосовно згаданого наголосив: «Ще до завершення переговорів в Гадячі розпочалися воєнні дії з Москвою, кульмінацією яких стала Конотопська битва 28 червня 1659 р., де козацьке військо, посилене татарською ордою й невеликим польським загоном, розбило переважаючі воєнні сили ворога»¹⁸.

У вищезгаданій рукописній праці М. Петровський зазначав, що в «другій половині XVII століття, а [саме] в часи революції 1648 року та після цього, досліджуючи [сторінки] історії України, ми часто зустрічаємося з відомостями, які свідчать не тільки про економічні взаємини України з Туреччиною, а також і про політичні та дипломатичні зносини між урядами цих країн. Більш того, нам навіть відомі деякі факти з історії України другої половини XVII століття про те, що стосунки між урядами України та Туреччини ставали тіснішими»¹⁹.

Розглядаючи питання про чорноморський вектор у дипломатичній діяльності гетьмана Івана Брюховецького, слід зазначити таке: в османсько-турецьких рукописних документах звертається увага на деякі факти, пов'язані з посиленням воєнної могутності українського козацтва ще в першій половині XVII ст., а саме на здійснення ними морських походів проти Кримського ханства та на їхні спроби захопити інші турецькі володіння у Північному Причорномор'ї. Також розглядається питання щодо прагнення гетьмана І. Брюховецького після Андрусівського договору (1667) заручитися підтримкою з боку Високої Порти.

Таким чином, в османсько-турецьких рукописних документах зафіксовані відомості про чорноморський вектор дипломатичної діяльності гетьманів І. Виговського та І. Брюховецького, свідченням чого стали перемога у Конотопській битві та укладання конвенції з Високою Портою.

У підрозділі 5.2 «*Османсько-турецькі архівні документи та літописи про дипломатичну діяльність гетьмана Петра Дорошенка щодо встановлення військово-політичних відносин з Високою Портою*» зазначається, що укладання Андрусівського договору, який, по суті, був тяжким ударом по українській державності, викликало обурення українського суспільства²⁰. За таких умов лівобережний гетьман Петро Дорошенко, маючи на меті об'єднати всі українські

¹⁸ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1668) / упорядкування: Іван Бутич, В'ячеслав Риневич, Ігор Тесленко. — Пам'ятки історії України. НТШ. — Серія І. — Київ ; Львів, 2004. — С. 10.

¹⁹ Петровський М. Н. З матеріалів до історії українсько-турецьких взаємин у другій половині XVII століття / Микола Неонович Петровський. — Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. — Ф. X. — № 14634.

²⁰ Eickhoff Ekkehard, Venedig, Wien und die Osmanen, Umbruch in Südosteuropa 1645 – 1700 / Ekkehard Eickhoff, München, 1970, s. 279.

землі в межах єдиної держави, здійснив спробу реалізувати давній план гетьмана Богдана Хмельницького, а саме – укласти союз з Високою Портою і з її допомогою скасувати Андрусівський договір та об'єднати Україну як автономну державу, що мала існувати під протекторатом могутньої Османської імперії²¹. В османсько-турецьких рукописних джерелах зафіксовані важливі повідомлення щодо діяльності гетьмана П. Дорошенка як «знаного провідника християнського люду». Найбільшу цінність у цьому сенсі мають як архівні документи²² та пам'ятки історіографії, так і літописні твори²³, зокрема літопис Финдикли Мехмеда-аги²⁴ та Мехмеда Рашіда Ефенді²⁵. Особливу увагу в цих історичних документах приділено такій важливій у вітчизняній історії події, як прийняття гетьманом Петром Дорошенком в 1669 році турецького протекторату задля забезпечення захисту своєї країни, насамперед від зазіхань на неї з боку Речі Посполитої і Московського царства, та для захисту її від спустошливих нападів з боку Кримського юрту²⁶.

Гетьман П. Дорошенко відрядив посольство до Стамбула з метою отримати гетьманські повноваження щодо трьох частин козацьких спільнот, а отже встановити своє правління над усією Україною. Разом із цим гетьман попросив уряд Високої Порти надати його країні такі самі права, які мали Валахія та Молдова. Був виданий наказ доставити та вручити атрибути-символи влади особисто П. Дорошенку. В зазначеному документі йдеться також про три козацькі спільноти, а саме про поткальських козаків, барабаських козаків та про третю групу, назву якої не вдалося прочитати, оскільки відповідне місце в документі пошкоджене. Але слід вважати, що йдеться про сарикамиських козаків. Достовірною датою написання цього документа ми вважаємо 1675 рік, на що вказано в третьому рядку оригіналу тексту, але не в архівному описі документа.

Отже, названий документ підтверджує факт звернення гетьмана П. Дорошенка до султана Мехмеда IV з проханням про отримання протекторату, за яким Висока Порта мала стати гарантом незалежності та територіальної цілісності Української козацької держави.

²¹ Антонович В. Содержание актовъ о козакахъ на правой сторонѣ Днѣ пра (1679–1716) / Владимиръ Антоновичъ // Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый временною комиссією для разбора древнихъ актовъ, при Кіевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ генераль-губернаторѣ. — Часть Третья. — Акты о козакахъ (1679 – 1716). — Томъ II. — Кіевъ: Въ типографіи Е. Федорова, 1868. — С. 3.

²² [Petro] Doroşenko'ya verilen Hatmanlık Beratı, İbnül-Emin Hariciye Vesikaları, Nu : 52, BOA.

²³ *Hacı Ali Efend, Târih-i Kamenice /* , Süleymnaiye Kütübhâ nesi, Lala İsmail Paşa Kitaplığı, Nu : 308 (1b – 136a), s. 111b– 112a, 112b– 113a.

24

‘1928 ‘

25

²⁶ *Fahri Çetin Derin, Abdurrahman Abdi Paşa Vekâyinamesi, İstanbul, 1993, s. 316–317 (V.109 a–b).*

У підрозділі 5.3 «*Кам'янецький похід султана Мехмеда IV та його результати. Спільні дії Високої Порти та козацько-гетьманської України щодо дотримання Річчю Посполитою умов Бучацького мирного договору*» досліджуються архівні документи та літописні матеріали, аналізується вміщена у них інформація про активізацію дипломатичних відносин Української козацької держави та Османської імперії за час гетьманування Петра Дорошенка. У «Літописі» Абдуррахмана Абді-паші наводиться відповідь турецького султана послу Речі Посполитої: «Козацький гетьман [Петро] Дорошенко визнав підданство падишахові, тому уряд османський попереджає короля, щоб той не порушував прав гетьмана»²⁷. Літописці Рашід Мехмед Ефенді та Абдуррахман Абді-паша вказали на занепокоєння Яна III Собеського і передумови його наступу на українські землі: по-перше, визнання Петра Дорошенка гетьманом та його турецький протекторат, що створювало можливість об'єднання українського козацтва; по-друге, чвари між Петром Дорошенком і Михайлом Ханенком дали змогу полякам захопити чимало українських фортець та укріплень; по-третє, уявлення Яна III Собеського, ніби Османська імперія така ж слабка, як за султана Османа II та його спадкоємців. В архівах відклався ультиматум Високої Порти польському коронному гетьману Михайлові Вишневецькому про те, що «коли не припиниться агресія проти України, то буде оголошена війна»²⁸. Ігнорування цього попередження спонукало султана Мехмеда IV 4 червня 1672 р. розпочати воєнні дії проти Речі Посполитої, названі у літописі Гаджі Алі Ефенді «Історія Кам'янця» (1672)²⁹. З використанням джерел у дисертації вибудована його хронологія за християнським літочисленням: початок оточення Кам'янця датовано 18 серпня 1672 року, а його капітуляція – 27 серпня 1672 року. Отже, бойові дії тривали десять днів.

Османські автори наводять п'ять вимог щодо капітуляції міста. Частина з них була відбита у 7 статтях Бучацького договору (18 жовтня 1672 р.), зокрема, стаття 2 зазначала, що: «Подільська країна в межах давніх кордонів та з усіма її військовими припасами та провіантом переходить під юрисдикцію османської влади і повністю звільняється від польських сил»; стаття 3: «Україна в межах своїх давніх кордонів переходить під юрисдикцію козацького гетьмана [Петра] Дорошенка, а польські війська, розташовані на її території, мають повністю залишити територію України»³⁰. Використання у міжнародному акті етноніма «Україна в давніх кордонах» є свідченням підтримки Високою Портою територіальної цілісності свого союзника – козацько-гетьманської України.

Підсумовуючи аналіз означених джерел, можна стверджувати, що Мехмед IV розглядав козацько-гетьманську Україну тактичним союзником Османської імперії. Саме тому політика Високої Порти об'єктивно сприяла запобіганню

²⁷ *Fahri Çetin Derin*, aynı eser, s. 315–317, 338.

²⁹ *Hacı Ali Efendi*, aynı eser, s. 111a–111b – 112a – 112b – 113a – 114a.

³⁰ *Fahri Çetin Derin*, aynı eser, s. 338–340; *İsmail Hakkı Uzunçarşılı*, *Osmanlı Tarihi*, II. Selim'in Tahta Çıkışından 1699 Karlofça Andlaşmasına Kadar, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995, Cilt III, I. Kısım, 5 Baskı, s. 424–425.

експансіоністських прагнень Речі Посполитої та Московського царства стосовно України.

У шостому розділі «**Османсько-турецькі писемні джерела з історії України останньої чверті XVII – першої чверті XVIII століть**» досліджуються свідчення щодо значення військово-політичного союзу козацько-гетьманської України з Османською імперією як фактор стримування окупаційної політики Речі Посполитої та Московського царства на українських землях.

У підрозділі 6.1 «**Чигиринський похід турецької армії на Правобережну Україну та його історичні наслідки**» аналізуються відомості «Літопису» Абдуррахмана Абді-паші, «Історії зброєносця» Финдиклили Мехмеда-аги та інших писемних джерел про передумови походу (1674 р.) турецького султана проти Московії. З цих свідчень випливає пояснення помітних змін у зовнішній політиці гетьмана П. Дорошенка під тиском Московського царства, зокрема стосовно чорноморського вектора міжнародних відносин України, на що об'єктивно вказує історик Т. Чухліб³¹. Відомості про події 1674–1678 рр. подаються у фермані «про надання Петру Дорошенку гетьманських повноважень», який датовано за християнським календарем приблизно 28 березня 1675 р.; у «Листі від візира Кьопрюлю Фазиля Ахмед-паші до гетьмана Петра Дорошенка», написаному, очевидно, османсько-турецькою мовою, а потім перекладеному латинською мовою, і датованого 2 жовтня 1675 р. (тут ідеться про підготовку до походу султана Мехмеда IV проти ворога гетьмана України)³². Цінними є відомості про надання повноважень гетьманові Юрію Хмельницькому за його готовність продовжувати традиції союзницьких взаємин, започатковані Б. Хмельницьким. У підрозділі автор звертає увагу і на вплив релігійного чинника на перебіг подій, зокрема підтримку Константинопольським патріархатом призначення гетьманом Ю. Хмельницького.

Аналіз джерел показує, що навколо фортеці Чигирин утворилася складна і небезпечна ситуація. Як писав літописець XVII століття Финдиклили Мехмед-ага, чисельність московської армії досягала 200 тисяч осіб. Подальший перебіг воєнних дій розгортався таким чином, що московське військо, рухаючись до фортеці Чигирин, досягло верхньої болотяної частини річки Тясмина і зайняло відповідну бойову позицію. Із викладеного тексту стає зрозуміло, що численне московське військо займало вигідну бойову позицію, причому на її боці виступала також ще й частина українських козаків. Однак об'єднана турецько-українсько-кримськотатарська армія розгорнула бойові дії в різних напрямках, які супроводжувалися запеклими боями. В результаті цих дій військо Московського царства зазнало поразки, і фортецю Чигирин було звільнено. Виявляється, що

³¹ Чухліб Т. Секрети українського полівасалітету. Хмельницький – Дорошенко – Мазепа / Тарас Чухліб. — К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. — С. 104–105.

³² Три списка съ листов Турецкого визиря и другихъ чиновниковъ къ Гетману Петру Дорошенку уверительныхъ о присылать къ нему вспомоgetельныхъ Крымскихъ войскъ. — РГАДА, ф. 89 «Посольский приказ и посольская канцелярия – “Сношения России с Турцией”» / коллекция дел и документов, оп. 2, грамоты 1615–1718 гг., л. 46.

згадані літописи та архівні документи з цього приводу свідчать про застосування нової тактики ведення бою воїнами цієї об'єднаної армії, уточнюють хронологію бойових подій, а також констатують факт завершення цього військового походу перемогою армії, очолюваної султаном Мехмедом IV.

Турецькі автори особливо виокремлюють 33-й день військового походу турецького султана Мехмеда IV проти Московського царства, коли 21 серпня 1678 р. було захоплено Чигирин і зруйновано вщент фортецю, а 30 тисяч вояків, взятих у полон, були страчені. Завершення військової кампанії вони, як і українські історики, пов'язують із підписанням Бахчисарайського договору про замирення (1681 р.).

Таким чином, аналіз османсько-турецьких літописних пам'яток та офіційних документів дав змогу зробити висновок про певний збіг інтересів Туреччини й України в цій військовій кампанії, хоча в радянській історіографії Османська імперія фігурувала як агресор і спільний ворог російського і українського народів.

У підрозділі 6.2 «**Повідомлення про воєнні кампанії на польсько-турецькому пограниччі**» вказується на важливість джерельної інформації про історичні процеси, зокрема про звільнення Чигириня, посилення Речі Посполитої³³, коли польський король Ян III Собеський відкрив фронт уздовж лінії кордону з Османською імперією і 80-тисячне польське військо у серпні 1684 р. перейшло в наступ на околицях Кам'янця, і почало підготовку до наступу на Хотин³⁴. Аналіз турецьких документів стосовно воєнних дій на польському фронті свідчить, зокрема, про прибуття Селіма Гірая I на лінію фронту. Щодо перебігу цієї воєнної кампанії, то в досліджуваних джерелах зазначається, що об'єднана армія здійснила рішучий наступ проти війська Речі Посполитої. У результаті цього наступу головнокомандувач польської армії (135 тисяч вояків), яка складалася, окрім польських, також з українських, австрійських і шведських воїнів, зазнала поразки. Водночас ця перемога мала позитивне значення для Української козацької держави та Високої Порти на певному етапі розвитку політичних відносин між учасниками війни, але вона не стала остаточною. Її наслідком стало укладання у 1686 р. договору між Річчю Посполитою та Московським царством з метою «вирішення» питання щодо України й оголошення війни Османській державі. Ці факти свідчать про розгортання воєнних дій цих держав проти Кримського ханства і Високої Порти та подальший розподіл між ними території України. Щоб перешкодити османському урядові отримати підтримку від кримськотатарських сил, в 1687 р. Річ Посполита і Московське царство уклали між собою ще один договір, спрямований проти Османської імперії³⁵. На іншому ж фронті, у 1688 р. московські сили та українські козаки спільно, тобто силами в 300 тисяч воїнів і 200 одиниць гармат, напали з двох боків на Крим, зокрема на місто Кафу, але зазнали поразки і відступили. З приводу цієї потужної воєнної кампанії у 1689 р. в літописі Финдикли Мехмеда-аги

³³ *İsmail Hakkı Uzunçarşılı*, aynı eser, Cilt III, I. Kısım, 5 Baskı, s. 473–475.

³⁴ *İsmail Hakkı Uzunçarşılı*, aynı eser, Cilt III, I. Kısım, 5 Baskı, s. 473.

³⁵ *İsmail Hakkı Uzunçarşılı*, aynı eser, Cilt III, I. Kısım, 5 Baskı, s. 580–581.

«Історія зброєносця» міститься повідомлення про те, що кримський хан Селім Гірай I надіслав листа-ноту османському урядові, висловлюючи своє занепокоєння³⁶.

В джерелах зафіксовані окремі епізоди захоплення турецькою армією Кам'янця (1687 р.) і зміцнення позицій Високої Порти на північному фронті. В наказі («Verâ't») султана Мехмеда IV «Про забезпечення виплати заробітної плати воїнам-яничарам фортеці Очаків за рахунок податків, отриманих з Аккермана, Добруджі та інших старих населених пунктів», (1676 р.) зазначається сума в 300 тисяч акче, призначена для вказаних виплат³⁷. Документи свідчать, що після нападу поляків на калгая та захоплення обозу з провіантом Шахбаз Гірай спільно з буджацькими татарами та козацькими військовими силами здійснив потужний широкомасштабний похід у напрямку Львова.

Таким чином, осмислення отриманих джерельних відомостей дозволило зробити висновок про те, що після втрати Азовської фортеці суттєво послабились позиції Османської імперії та Кримського ханства на північних кордонах. Договір між Річчю Посполитою та Московським царством фактично означав участь останнього як у бойових діях проти Османської імперії в складі «Священного союзу», так і, разом із Річчю Посполитою, в подальшому розподілі території України.

У підрозділі 6.3 «*Карловецький договір та подальший розподіл українських земель*» аналізуються писемні джерела, зокрема літопис Дефтердара Сари Мехмед-паші: «Зміст минулих подій»³⁸, його відомості з турецької історії 1656–1703 років, «Літопис», «Історія Рашіда», «Історія зброєносця»; «The Polish document of the agreement of Karlowitz (Document 58, 26 January 1699)», «The Ottoman document of the agreement of Karlowitz (Document 59, 26 January 1699)», а також твори турецької історіографії: «Османська історія», «Велика османська історія» та ін., які проливають світло на передумови і обставини укладання Карловецького договору (Karlofça Muahedesi), на його наслідки, зокрема для України. Наявні джерела засвідчують масштабні соціальні негаразди в армії та серед населення Османської імперії й інших країн, спричинені тривалою війною.

Аналіз документів з історії відносин Високої Порти з державами-членами «Священної ліги» та відомостей про чотиримісячний переговорний процес засвідчує, що ведення військових дій на чотирьох фронтах упродовж 16 років стало причиною ослаблення османської армії, декількох поразок і прискорило підписання в січні 1699 р. Карловецького договору між воюючими державами, окрім Московського царства, з яким було укладене «мютареке» – угоду про припинення вогню. Український контекст найповніше відбиває 11 стаття договору з Річчю Посполитою: Османська імперія покидала Україну, зокрема Кам'янець (з єпархією), Львів (з центральною єпархією), які, згідно з Бучацьким договором 1672 року, були

³⁷ IV. Mehmed, Ali Emîrî Tasnifi, Cilt III, Nu : 11090, BOA.

³⁸ *Defterdar Sarı Mehmed Paşa*, (Zübdetü'l Vekay-î), Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 2382, İstanbul.

передані під владу Високої Порти. Річ Посполита зобов'язувалася скасувати державну посаду гетьмана разом з його резиденцією в Молдові, а уряд Високої Порти мав припинити наступ Кримського ханства на Річ Посполиту. Турецький кордон встановлювався вздовж Дністра, а отже Буковина, Бессарабія, Хотин із прилеглими територіями залишались під владою Османської імперії³⁹. Під цим оглядом важливими є відомості, які містяться у літописі Мехмеда Рашіда Ефенді, а саме: «Обговорення щодо угоди та укладання мирного договору з Австрією, Польщею, Венецією та Московією»; «Перша стаття укладеного договору з австрійським імператором»; «Статті договору польського кафіра з Османською державою»; «Статті договору венеціанської спільноти»; «Прибуття міністра закордонних справ Рамі Мехмеда Ефенді з текстами договору в [місто] Едірне»; «Прибуття польського посланника з вимогою укладання договору з султаном»; «Прибуття посланника царя Московії для двостороннього обговорення мирного договору»; «Прибуття посланника з Венеції до Османської держави»; «Обговорення мирного договору з московським посланником», «Перша стаття мирного договору з Московією»; «Передача Польського королівства нещасному Налкирану»; «Відбудова фортеці Очаків»; «Зустріч московського посланника з великим везіром» та інші. Аналіз цих літописних відомостей уможливує детальніше висвітлення подій, пов'язаних із Карловецьким договором між названими державами. Після укладання Карловецького договору українські землі опинилися під контролем Московського царства і Речі Посполитої. Таке становище тривало аж до Прутської війни (1711 рік).

Отже, в османсько-турецьких писемних джерелах міститься важлива інформація щодо «українського питання»⁴⁰ на тлі зазначеного договору та його наслідків⁴¹. Досліджені писемні джерела дають змогу виокремити із загального контексту обставин та умов укладання Карловецького договору факти, які стосуються України, а саме: розподілу її Правобережної території між Османською імперією та Річчю Посполитою; переходу під владу Речі Посполитої міст Кам'янця-Подільського та Львова; ліквідації резиденції українського гетьмана в Молдові, якого призначав турецький султан з метою здійснення тим управління військово-політичними справами України; делімітації польсько-турецького кордону вздовж річки Дністер, що зумовило збереження інших земель України під юрисдикцією Османської держави.

Таким чином, в османсько-турецьких архівних документах відображено нову тактику дипломатичної діяльності гетьмана Івана Мазепи у відносинах між Московським царством та Османською імперією і дотримання чорноморського

³⁹ *Hilmi Selim Özkan, Amcâzade Hüseyin Paşa'nın Hayatı ve Faaliyetleri (1644–1702), Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, İstanbul 2006, s. 76–78.*

⁴⁰ *Туранли Ф. «Українське питання» в Карловецькому договорі (1699 р.): турецька ретроспекція / Ф. Туранли // Східний світ. Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ, — № 3. — Київ, 2012. — С. 32–40.*

⁴¹ *Hilmi Selim Özkan, aynı eser, s. 76–78.*

вектора в поєднанні з орієнтацією на шведського короля з метою унезалежнення України.

У підрозділі 6.4 *«Зовнішньополітичні орієнтири та дипломатична діяльність гетьмана Івана Мазепи»* розглядаються османсько-турецькі писемні джерела, які стосуються постаті гетьмана Івана Мазепи. Як зазначав відомий дослідник пам'яток турецької писемності В. Дубровський, з дев'яноста шести оригінальних турецьких грамот, відкладених у фонді колишнього архіву Міністерства закордонних справ у Москві, зберігається «Лист великого везіра Оттоманської Порти до українського гетьмана Ів.[ана] Мазепи» (1708 р.)⁴². Серед так званих «малоросійських справ», датованих 1699 р., є такі документи, як «Приїзд у Москву толмача Михайла Степанова с листами от гетмана [Івана] Мазепы, перепроводжающими султана турецького грамоты о ожидании ими російского посла Украинцова». У цьому питанні на основі дослідження тексту архівному документу «Письмо турецького визиря гетм[ану Івану] Мазепе о заключении мира между Россіей и Турціей и о соблюдении дружеских отношений между пограничными жителями обоих государств» від великого візира Амджазаде Гусейн-паші до гетьмана Івана Мазепи, можна уточнити деякі виявлені нові факти, котрі стосуються історії України. Можемо припустити, що лист власноруч написав великий візир Амджазаде Гусейн-паша після укладеного Карловецького договору. Зміст цього документа свідчить про намагання сторін конфлікту примиритися, і в цьому процесі особливе значення мала дипломатична діяльність гетьмана Івана Мазепи. На підставі фактів, виявлених у цьому документі, можна зробити висновок про припинення війни на вказаний термін згідно з Карловецьким договором. Також називаються головні учасники переговорного процесу з української сторони, а саме гетьман Іван Мазепа та посол Георгій Зарудний.

У процесі дослідження цього листа з'ясовано, що він був написаний після Карловецького договору і давав його інтерпретацію в контексті підготовки майбутнього договору між Османською державою та Московським царством (1700 р.), а також зафіксував участь у переговорному процесі І. Мазепи та Г. Зарудного. Розглянуто також «Вимоги царя Петра I видати короля Швеції Карла XII та Івана Мазепу», датовані 14 липня 1709 р. Наслідки цієї вимоги можна простежити за залученими нами архівними документами про «Матеріальне забезпечення короля Карла XII та Івана Мазепи» (дата написання: жовтень–листопад 1709 року). Вони засвідчують, що уряд Високої Порти не мав наміру видавати шведського короля та українського гетьмана, а, навпаки, подбав про їхнє матеріальне забезпечення й захист. Отже, книга, в якій міститься фінансовий звіт, напевно належала правителеві міста Бендери та була адресована турецькому султану. Вона показує, що матеріальне забезпечення короля Швеції Карла XII тривало упродовж 70 днів, українського гетьмана Івана Мазепи – упродовж 45 днів, а ще одного українського

⁴² Дубровський В. Посольство гетьмана Ів.[ана] Мазепи до Туреччини та до Криму 1699 р. (1700) р. / Василь Дубровський. — Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. — Ф. Х. — № 14634. Україна та Схід (Збірник статей). — Том I. — Штамп з надписом і датою «Видавництво Всеукраїнської Академії Наук, 15. I. 1934 р.».

кошового отамана (ім'я не вказано) – упродовж 70 днів під час їхнього перебування в місті Бендери, яке тоді було турецьким володінням.

Османсько-турецькі архівні документи, які ми розглянули, дають підстави для таких висновків: по-перше, ці писемні джерела свідчать про особливе значення дипломатичної діяльності українського гетьмана Івана Мазепи у справі налагодження мирних відносин між Московським царством та Османською державою після завершення «світової війни» в 1699 році та в укладанні мирного договору від 3 липня 1700 року. В міжнародній політиці гетьмана І. Мазепи чітко проглядаються чорноморські орієнтири, спрямовані на зміцнення позицій Української козацької держави, необхідні для забезпечення захисту її земель. Крім того, відповідне дипломатичне листування є безпосереднім підтвердженням факту існування міжнародних правовідносин між Османською імперією та Московським царством. По-друге, на основі виявлених нами писемних документів створюється можливість встановити хронологію згаданих історичних подій і причинно-наслідкові зв'язки між ними. По-третє, документ, що стосується матеріального забезпечення шведського короля та українського гетьмана, свідчить про прихильне ставлення турецького султана Ахмеда III до гетьмана Івана Мазепи та Карла XII під час їх перебування в Османській імперії, та захист їхнього життя і здоров'я, не зважаючи на тиск з боку московського царя.

Отже, в цих та інших джерелах чітко проглядаються чорноморські орієнтири гетьмана І. Мазепи, спрямовані на зміцнення позицій Української козацької держави і захист її земель.

У підрозділі 6.5 *«Характеристика джерельних відомостей з історії України періоду Прутської війни»* на основі аналізу турецьких архівних документів уточнено оцінки виступу І. Мазепи на боці Карла XII, наслідки битви під Полтавою, мотиви еміграції частини козаків на чолі з гетьманом до Османської імперії. Приділено увагу свідченням про похід Балтаджи Мехмед-паші 1711 р., долучення до нього українського козацтва на чолі з гетьманом П. Орликом та К. Гордієнком, а також війська буджацьких татар і Речі Посполитої; їх спільну участь у битві проти 40-тисячного війська Петра I у басейні річки Прут та про підписання «Прутського миру»⁴³.

Джерела засвідчують подальшу активізацію військово-політичних дій Османської імперії на півночі Чорного моря, її намагання «вирішити українське питання». Йдеться, зокрема, про «Наказ султана» Ахмеда III про «Прийняття гетьмана Пилипа Орлика під свій протекторат», датований груднем 1711 р.⁴⁴, яким визнавались вольності барабаських і поткальських козаків Подніпров'я, підпорядкованих гетьману П. Орлику, запровадження такої форми політичного

⁴³ *Yılmaz Öztuna*, Büyük Osmanlı Tarihi, 10 Cild, Dördüncü Cild, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 1994, s. 463; *İsmet Parmaksızoğlu*, Prut seferi, Türk Ansiklopedisi, Ankara, Milli Eğitim Basımevi, 1978, Cilt XXVII, s. 143–145.

⁴⁴ Nişân-ı Hümayûn, Nâme-î Hümayûn Defterleri, Nu : 6 / 2, s. 227, BOA; *Прицак О.* Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною на початку другого десятиліття вісімнадцятого століття? / Омелян Прицак // Український археографічний щорічник. — Вип. I. / П. С. Сохань (гол. ред.) та ін. — К. : Наук. думка, 1992. — С. 307–320.

правління в Україні, яка існувала у Валахії, Молдові та Кримському ханстві. Розглянуто також джерела щодо ситуації в Україні на тлі підписання у Стамбулі 10 квітня 1712 р. договору московською стороною, а відтак оголошення у листопаді 1712 р. війни Московській державі. В результаті цієї кампанії у червні 1713 р. в Едірне був укладений «Адріанопольський мир», згідно з яким московська сторона зобов'язувалася упродовж двох місяців звільнити західноукраїнські землі від Речі Посполитої і визнати делімітацію кордонів, унормованих ще в часи правління султана Мехмеда IV, і, відповідно, новий статус українських земель⁴⁵.

У підрозділі досліджено досі не актуалізований документ «Оцінка Прутського договору дипломатами високого рангу османського уряду», датований 27 червня 1713 р. і записаний в «Nâme-i Hümâyûn Defterleri» фонду турецького архіву, показано його значення для повнішого викладу історії України цієї доби. Акцентовано увагу на положенні про те, що українські козаки, які проживали на лівобережжі Дніпра, зі своєю власною землею та укріпленнями на своїй території мали залишитися під управлінням московського царя. Київська фортеця на правобережжі Дніпра та паланки, які були в її підпорядкуванні відповідно до кордонів, встановлених ще за часів правління Мехмеда IV, теж залишалися під владою московського царя. Але цар (Петро I) не повинен претендувати на отримання решти території правобережжя Дніпра, в тому числі й на острови Запорозької Січі⁴⁶.

Отже, виявлені османсько-турецькі джерела свідчать про закріплення поділу України вздовж лінії Дніпра, що змінювало оборонну стратегію взаємин Високої Порти і Козацької держави.

У **Висновках** викладені підсумкові результати дослідження, сформульовані пропозиції щодо подальших студій з означеної проблеми:

- досягнення поставленої мети відбувалося на основі дотримання в науковому дискурсі загальних теоретико-методологічних засад джерелознавства, складовими яких є: загальна теорія історичного пізнання; перевірені практикою методологічні принципи дослідження писемних документів; сучасні дослідницькі методи, а саме – методи джерелознавчого аналізу та синтезу, методи джерелознавчої евристики й критики, методи типологізації та класифікації, проблемно-хронологічний та історико-порівняльний методи, комплекс лінгвістичних методів тощо. Разом із цим, наукові студії ґрунтуються на традиціях української орієнталістики з урахуванням положень, розроблених Ярославом Дашкевичем, стосовно національного спрямування та концептуального осмислення джерел, за яким самотні історичні процеси, що відбувалися на теренах України в ретроспективі, трактуються в тісному зв'язку з аналогічними процесами в інших країнах. Залучені також авторські текстологічні та інтерпретаційні методи у підходах до здобуття джерельної інформації з історії козацько-гетьманської України;

⁴⁵ *Mehmet Alaaddin Yalçınkaya*, XVIII. Yüzyıl: İslahat, Değişim ve Diplomasi Dönemi (1703–1789), Cilt 7, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 66–70.

⁴⁶ Osmanlı üst düzey diplomatik merciinin Prut Antlaşması ile ilgili 3 Cemaziyelahir 1125 / 27 Haziran 1713 tarihli bir değerlendirmesi, Nâme-i Hümâyûn Defterleri, Nu : 6–2, s. 280–288, BOA.

- окреслені головні етапи розвитку української тюркології. Історіографічний аналіз наукової літератури засвідчив відсутність у вітчизняному та зарубіжному джерелознавстві комплексного дослідження османсько-турецьких писемних джерел з історії України другої половини XVI – першої чверті XVIII ст. Наявні джерелознавчі дослідження мають вузько тематичний та фрагментарний характер. У проблематиці сучасних тюркологічних досліджень вказаної доби домінують студії дипломатичних відносин козацько-гетьманської України з Високою Портою та Кримським ханством. Ці обставини додають актуальності та новизни дисертаційній роботі, сприяють збагаченню традиції української орієнталістики;

- встановлено, що османсько-турецька літописна традиція склалася в межах Сельджуцької тюркської держави. Обсяг, змістовне навантаження й тематичне спрямування інформації турецьких літописів другої половини XVI – першої чверті XVIII ст. вказує на особливу увагу авторів літописних творів до подій, які відбувалися в козацько-гетьманській Україні. Це явище було зумовлено такими історичними умовами: важливим значенням чорноморської торгівлі в економічному розвитку Османської Туреччини; розташуванням України на стратегічно важливих напрямках міжнародної торгівлі, зокрема тих, що сполучали країни Східної Європи з торговельними шляхами, які пролягали водною системою «протока Босфор – Мармурове море – протока Дарданелли»; посиленням Запорозької Січі, яка була природним союзником Османської імперії та Кримського ханства в їх спротиві експансії Речі Посполитої та Московії у Північному Причорномор'ї. Визначено найбільш характерні риси османсько-турецької літописної традиції, виокремлено основні різновиди літописання та історичних хронік, а також офіційних документів Високої Порти досліджуваного періоду;

- визначено, що виявлений і залучений до дослідження джерельний матеріал є автографічною частиною рукописних документів, або міститься у фрагментах оригінальних текстів, присвячених іншій проблематиці. Визначено ступінь достовірності та повноти інформації, встановлено обсяг, змістовне навантаження й тематичне спрямування османсько-турецьких писемних джерел, виконано адекватний переклад пам'яток українською мовою, показано значення їх інформаційного потенціалу для поглибленого вивчення історії козацько-гетьманської України в контексті світового історичного розвитку. Доведено, що за своєю змістовною спрямованістю переважна більшість відомостей з досліджених джерел стосується участі українських козаків у бойових діях збройних сил Високої Порти та Кримського ханства, а також чорноморського вектора дипломатичної діяльності українських гетьманів. Виявлено, систематизовано і сформовано комплекс османсько-турецьких писемних джерел з історії України козацької доби, надано загальну характеристику та здійснено їх класифікацію. Поряд з актуалізованими джерелами до наукового обігу введено нові архівні документи, літописні пам'ятки та інші свідчення. Визначено найбільш характерні риси османсько-турецької літописної традиції, виокремлено основні різновиди літописання та історичних хронік, а також офіційних документів Високої Порти другої половини XVI – першої чверті XVIII ст.;

- доведено, що в османсько-турецьких рукописних джерелах зафіксовані важливі факти, які стосуються витоків, зародження та розвитку українського

козацтва, формування Запорозької Січі, її зв'язків з Кримським ханством і зростання військово-політичної активності Війська Запорозького як ситуативного союзника Османської імперії та Кримського ханства в боротьбі проти експансії Речі Посполитої та Московського царства у Північному Причорномор'ї, закладання дипломатичних основ українськокозацько-кримськотатарського союзу;

- розкрито значення османсько-турецьких рукописних джерел для збагачення джерельної бази дослідження процесу формування чорноморської орієнтації українського козацтва з часів Дмитра Вишневецького, наповнення її новим змістом у добу Хмельниччини, Петра Дорошенка, Івана Мазепи і Пилипа Орлика. Розглянуті документи дали підстави зробити висновок про достовірність інформації, підтвердженої іншими свідченнями про активізацію чорноморського вектора дипломатичної діяльності урядів козацько-гетьманської України;

- доведено роль османсько-турецьких джерел для осмислення таких явищ в історії козацько-гетьманської України перших двох десятиліть XVII ст.: активізація Війська Запорозького; загострення суперечностей між Османською імперією з одного боку та Річчю Посполитою з іншого; виникнення передумов формування в майбутньому українськокозацько-кримськотатарського союзу. Джерела турецького походження засвідчують посилення впливу «козацького чинника» як складової міжнародних відносин у Східній Європі, зростання ролі військових сил запорозького козацтва у Північному Причорномор'ї та Приазов'ї, їх участі в Хотинській військовій кампанії (1621 р.) та інших подіях;

- висвітлено документальні засади нового розуміння місця гетьмана Б. Хмельницького у Визвольній війні українського народу середини XVII ст., його чорноморський вектор зовнішньої політики і укладання воєнно-політичного союзу Української козацької держави з Кримським ханством та з Високою Портою, намагання нівелювати в такий спосіб вплив Переяслава на долю козацько-гетьманської України. Залучення османсько-турецьких рукописних документів до джерельного комплексу відкриває можливість глибше дослідити тенденції розвитку взаємин між козацько-гетьманською Україною та Османською імперією, їх нову якість завдяки дипломатичним зусиллям гетьмана Петра Дорошенка щодо відновлення союзницьких відносин з Високою Портою, в результаті яких було встановлено її протекторат щодо України. Встановлення протекторату спонукало Річ Посполиту до повернення українських земель під свій контроль, однак укладання Бучацького мирного договору запобігло експансіоністським прагненням Речі Посполитої та Московського царства стосовно України;

- показано незамінне значення османсько-турецьких писемних джерел для об'єктивної оцінки воєнних кампаній останньої чверті XVII ст. як спільних збройних акцій українськокозацького і кримськотатарського військ, спрямованих на захист України і збереження військово-політичних позицій Високої Порти у Північному Причорномор'ї. Укладання Бахчисарайського та Карловецького договорів призвело до поступового ослаблення ролі Османської Туреччини в Європі, особливо після втрати Азовської фортеці на користь Московського царства завдяки суттєвій допомозі українського козацького війська;

- виокремлено цінний інформаційний ресурс із османсько-турецьких архівних документів щодо маловідомих сторінок дипломатичної діяльності гетьмана Івана

Мазепи з налагодження мирних відносин між Московським царством та Османською державою. При цьому український гетьман надавав важливе значення чорноморській орієнтації для зміцнення позицій Української козацької держави та забезпечення захисту її земель. Досліджені рукописні документи дозволили вперше в історіографії уточнити історико-правову оцінку укладених відповідних міжнародних договорів;

- проаналізовано інформаційний ресурс тих османсько-турецьких архівних документів, які стосуються «українського питання» в геополітичних процесах періоду Прутської війни, зокрема участі в ній козацького війська, і початку нового етапу в розвитку українсько-турецьких відносин у часи правління гетьмана Пилипа Орлика.

З метою подальшого збагачення джерельної бази з української історії, вдосконалення методології опрацювання турецьких історичних писемних пам'яток і дедалі активнішого їх залучення до дослідницького і навчального процесу **видається доцільним:**

а) продовжити пошук, виявлення та вивчення неактуалізованих писемних джерел турецького походження, здійснювати переклади та публікацію їхніх текстів;

б) укласти покажчик турецьких архівних документів османської доби, які проливають світло на ще мало відомі події та явища української історії;

в) видати в Україні корпус давньотурецьких писемних джерел з їх перекладом українською та необхідними коментарями;

г) ширше залучати наявні документи до наукового обігу та включити їх до навчальної хрестоматії з історії України, з історичного джерелознавства, історії дипломатії та інших навчальних дисциплін;

г) активізувати підготовку фахівців-тюркологів для науково-дослідницької та педагогічної діяльності із залученням їх до навчального процесу;

д) порушити перед вченими радами історичних факультетів провідних університетів України питання про відкриття освітніх програм «сходознавство» з поглибленим вивченням східних мов;

е) активізувати наукову та освітянську співпрацю істориків України й Туреччини, зокрема в галузі історіографії та джерелознавства.

Джерелознавче опрацювання османсько-турецьких рукописних документів закладає фундамент подальшого збагачення інформаційних ресурсів, вкрай необхідних для об'єктивної характеристики процесу формування та розвитку козацько-гетьманської України як суб'єкта міжнародних відносин.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії

1. Туранли, Фергад. Козацька доба історії України в османсько-турецьких писемних джерелах (друга половина XVI – перша чверть XVIII століття) / *Фергад Гардашкан Оглу Туранли*. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2016. — 606 с.

2. *Туранли Ф.* Тюркські джерела до історії України / Ф. Туранли. — К. : Видавництво Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2010. — 368 с.

Статті в наукових фахових виданнях України

1. *Туранли Ф.* Дипломатична діяльність українських гетьманів: чорноморський вектор / Ф. Туранли // Європейські історичні студії: науковий журнал. — № 7. — К., 2017. — С. 125–149. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://eustudies.history.knu.ua/wp-content/uploads/2017/08/7_nomer_YEIS-21-8-17.pdf.

2. *Туранли Ф.* Формування українокозацько-кримськотатарського союзу та морські походи запорозьких козаків / Ф. Туранли // Інтелігенція і влада. Збірник наукових праць. Серія : Історія. — Вип. 36. — Одеса: Вид. «Екологія», 2017. — С. 200–224.

3. *Туранли Ф.* Українські козаки: походи на південні береги Чорного моря / Ф. Туранли // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. Історичні науки. — Випуск 118 (№ 3). — К. : Вид. «Гілея», 2017. — С. 7–17.

4. *Туранли Ф.* Відомості з історії України періоду Прутської війни в османсько-турецьких архівних документах / Ф. Туранли // Східний світ. — Вип. 1. — К.: Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, 2016. — С. 36– 46.

5. *Туранли Ф.* Військові походи та «козацьке питання» в турецько-польських мирних договорах (XVII–XVIII ст.) / Ф. Туранли // Чорноморська минувшина: Записки відділу історії козацтва на півдні України / за ред. Смоля В. А. — Вип. 10. — Одеса: Бондаренко М. О., 2015. — С. 48–55. — 118 с.

6. *Туранли Ф.* «Українське питання» в Карловецькому договорі (1699 р.): турецька ретроспекція / Ф. Туранли // Східний світ. — Вип. 3. — К.: Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, 2012. — С. 32– 40.

7. *Туранли Ф.* Стосунки Української козацької держави з Кримським ханством і Портою за османо-турецькими літописами / Ф. Туранли // Східний світ.— Вип. 2. —К.: Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, 2014. — С. 82– 90.

8. *Туранли Ф.* Тюрксько-османські писемні джерела та визначення їхнього авторства / Ф. Туранли // Сходознавство. — № 68. —К.: Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, 2014. — С. 153– 160.

9. *Туранли Ф.* Україна – Орієнт: тюркологічні студії / Ф. Туранли // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. Історичні науки. — Випуск 70 (№ 3). — К. : Вид. «Гілея», 2013. — С. 234 – 241.

10. *Туранли Ф.* Стосунки України з Кримським ханством, Високою Портою та Річчю Посполитою / Ф. Туранли // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. Історичні науки. — К. : Вид. «Гілея», 2012. — Вип. 61 (№ 6). — С. 22– 30.

11. *Туранли Ф.* «Східне питання»: причини та наслідки Кримської війни (1854–1856 рр.) в турецькій історіографії / Ф. Туранли // Східний світ. Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ. — Вип. 4. — Київ, 2011. — С. 47– 54.

12. *Туранли Ф.* Монгольська культура та історія в дослідженнях Василя Бартольда / Ф. Туранли // Україна– Монголія: 800 років у контексті історії: зб. наук. праць. НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. — К. : НБУ ім. В. І. Вернадського, 2008. — С. 52– 55.

13. *Туранли Ф.* Османські архівні джерела про міжнародні відносини та відбудову Хотина (XVIII ст.) / *Ф. Туранли* // Збірник матеріалів. Проблеми Балканістики, сходознавства та міжнародних відносин: Збірник наукових праць пам'яті доктора історичних наук, професора ПАРХОМЧУКА Станіслава Максимовича / Відп. ред. В. А. Смолій. — К. : Ін-т історії України НАН України, 2007. — С. 226–234.

14. *Озджан К., Туранли Ф.* Козацький чинник у зовнішній політиці Високої Порти: встановлення українсько-кримського союзу середини XVII ст., його значення та наслідки / *К. Озджан, Ф. Туранли* // Східний світ. — Вип. 4. — К.: Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, 2005. — С. 53–59.

15. *Туранли Ф.* Архівний документ султана Ібрагіма про становище козаків та грошову реформу 40-х років XVII століття / *Ф. Туранли* // Український археографічний щорічник. — Вип. 8/9. — К. : Вид. дім «Ін Юре», 2004. — С. 477–481.

16. *Туранли Ф.* Еволюція турецького письма в світлі розвитку літературної мови / *Ф. Туранли* // Східний світ. — Вип. 4. — К.: Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, 2003. — С. 148–155.

17. *Туранли Ф.* Зовнішньополітична орієнтація уряду Українсько-козацької держави другої половини XVII ст. за даними турецьких джерел та історіографії / *Ф. Туранли* // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — Том 8. — Ч. I. — Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України. Подільський осередок. — Київ–Хмельницький, 2002. — С. 41–57.

18. *Туранли Ф.* Дипломатичні стосунки гетьмана Петра Дорошенка з Високою Портою за даними османсько-турецьких писемних / *Ф. Туранли* // Україна дипломатична. Науковий щорічник. — Вип. 2. — К.: Інформаційно-видавничий центр «Планета», 2001. — С. 236–247.

19. *Туранли Ф.* Османський документ про дипломатичну діяльність гетьмана Петра Дорошенка / *Ф. Туранли* // Український археографічний щорічник. — Вип. 5/6. — К. : Видавництво Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України 2001. — С. 334–340.

20. *Туранли Ф.* Українсько-кримський союз 1648 р. за даними літопису Сена'ї / *Ф. Туранли* // Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис «Галичина». — № 1(2). — Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника. — Івано-Франківськ, 1998. — С. 36–41.

Статті в періодичних іноземних виданнях

21. *Turanly, Ferhad*, Problems of Studying the Crimean-Tatar Manuscripts of the Cossack Period on the Ukrainian-Turkish Relations, *Vakanüvis International Journal of Historical Researches*, vol. 2, no. 1, Sakarya / Turkey, Mart 2017, pp. 218–244.

22. *Turanly, Ferhad*, Situation with studying the history of the Ukrainian Cossack State using the Turk-Ottoman sources, *Journal of Black Sea Studies*, Number 15, Trabzon, Serander / Turkey, 2013, pp. 205–232.

23. *Turanlı, Ferhad*, XVII. Yüzyıl Türk Kaynaklarına Göre Osmanlı-Lehistan-Ukrayna İlişkileri, *Türk Tarih Kurumu, Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı : 157, Temmuz-Ağustos, Ankara / Turkey, 2005, s. 205–210.

24. *Turanlı, Ferhad*, Development of the Ukrainian Cossacks and Activities of Dmytro Vyshnevetsky According to the Data from Turkish Written Sources and Historiography, *Akademik İncelemeler Dergisi (Journal of Academic Inquiries)*, Cilt / Volume: 12, Sayı / Issue: 1, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü / Türkiye, Yıl / Year: 2017, pp. 59–81.

**Публікації, що додатково відображають результати
дисертаційного дослідження**

25. *Turanlı, Ferhad*, Evolution of the Turkish Language in the Ottoman Chronicle Tradition, *Vakanüvis International Journal of Historical Researches*, vol. 2, no. 1, Sakarya / Turkey, March 2017, pp. 245–270.

26. *Туранли Ф.* Турецький вектор у дипломатичній діяльності українських гетьманів / *Ferhad Turanlı, Uluslararası Türkiye – Ukrayna İlişkileri Sempozyumu: Kazak Dönemi (1500–1800) / Взаємини між Україною та Туреччиною: козацька доба (1500–1800 pp. / International Symposium On The Relations Between Turkey And Ukraine: The Qazaq Period (1500–1800). Bildiriler. Edütörler: Volodimir Melnik, Mehmet Alpagru, Yücel Öztürk, Ferhat Turanlı, Muhammed Bilal Çelik, İstanbul, Çamlıca, 2015, s. 611–626.*

27. *Туранли Ф.* Проблеми вивчення еволюції арабографічної тюрксько-османської писемності / *Ф. Туранли // Магістеріум. — Мовознавчі студії. — Вип. 62. — К. : НаУКМА, 2016. — С. 89–95.*

28. *Туранли Ф.* Становлення літописних традицій і розвиток класичної турецької мови / *Ф. Туранли // Магістеріум. — Мовознавчі студії. — Вип. 66. — К. : НаУКМА, 2017. — С. 89–95.*

29. *Туранли Ф.* Джерелознавство в методології тюркологічних досліджень історії України / *Ф. Туранли // Українське джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни на порозі XXI ст.: матеріали Міжнар. конф., присвяч. 85-літтю від дня народження Ярослава Дашкевича (13–14 грудня 2011 р., м. Львів) / НАН України. Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Львівське відділення; Упоряд.: М. Капраль, Н. Кіт, А. Фелонюк. — Львів: Б. в., 2013. — С. 182–187. (Львівські історичні праці. Матеріали засідань і конференцій. — Вип. 2).*

30. *Туранли Ф.* Особливості написання давньотюркських текстів / *Ф. Туранли // Магістеріум. Мовознавчі студії. — Вип. 43. — К. : НаУКМА, 2011. — С. 91–95.*

31. *Туранли Ф.* Архівні документи до історії України: проблема методології дослідження / *Ф. Туранли // Вісник Львівського університету. — Серія філологічна. — Вип. 53. — Львів, 2011. — С. 55–65.*

32. *Туранли Ф.* Джерельні матеріали тюркського походження про козацько-кримськотатарський політичний союз першої половини XVII ст. / *Ф. Туранли // Схід і діалог цивілізацій / Упорядники: О. Д. Василюк, Н. М. Зуб. — К. : Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, 2012. — С. 370–380.*

33. *Туранли Ф.* Кримська війна у 1854–1856 роках: передісторія, дипломатія, документи / *Ф. Туранли // Актуальні питання сходознавства, славістики, україністики: (Пам'яті Омеляна Пріцака) / відп. ред. В. Лучик. — К. : ВПЦ НаУКМА, 2010. — С. 202–210.*

34. *Туранли Ф.* Методологічні проблеми дослідження османської історії / *Ф. Туранли // Матеріали міжнародної наукової конференції «Спадщина Омеляна*

Прищак і сучасні гуманітарні науки» (28–30 травня 2008 р.) / Національний університет «Києво-Могилянська академія». — К. : ТОВ «Видавництво “Аратта”», 2009. — С. 269–281.

35. *Туранли Ф.* Українсько-турецькі міждержавні стосунки у середині та другій половині XVII ст.: встановлення союзів, їх значення та наслідки / Ф. Туранли // «Україна–Туреччина: минуле, сучасність та майбутнє»: Збірник наукових статей (за матеріалами міжнародної наукової конференції). Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Посольство Туреччини в Україні. — К. : Видавництво «Денеб», 2004. — С. 144–161.

36. *Туранли Ф.* Османські архівні документи про відбудову Хотина (XVIII ст.) / Ф. Туранли // «Ставчанська битва в 1739 р. в контексті європейської історії XVIII ст.» : Матеріали міжнародної наукової конференції. — Чернівці–Хотин, 2004. — С. 13–18.

37. *Туранли Ф.* Османські джерела про діяльність українських гетьманів / Ф. Туранли // VIII Сходознавчі читання А. Кримського (Тези доповідей міжнародної наукової конференції). — К. : Видавництво Інституту сходознавства НАН України, 2004. (2–3 червня). — С. 22–24.

38. *Туранли Ф.* Історія Хотина за даними турецьких джерел та історіографії / Ф. Туранли // Збірник наукових статей Міжнародної наукової конференції. — Хотин, 2003. — С. 74–82.

39. *Туранли Ф.* Літописні твори М. Сена'ї та Г. Султана як історичні джерела / Ф. Туранли. — К. : Видавництво Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. — К., 2000. — 328 с.

Тези наукових доповідей

40. *Туранли Ф.* Відомості з османсько-турецьких писемних джерел про Україну середини XVII століття / Ф. Туранли // XX Сходознавчі читання А. Кримського. До 145-річчя А. Ю. Кримського та 25-ї річниці Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України / Тези доповідей міжнародної наукової конференції. — Київ, 17–18 червня 2016 р. — С. 20–21.

41. *Turanlı, F.* Zaporog Kazaklarının Güney Karadeniz Sahillerine Düzenledikleri Seferler, Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu – III, Özet Kitapçığı, Kocaeli Üniversitesi, Türkiye, 25-26-27 Mart 2016, s. 57–58.

42. *Туранли Ф.* Історичні умови виникнення та характеристика арабографічних тюрксько-османських рукописних документів // XIX Сходознавчі читання А. Кримського. До 120-річчя від дня народження А. П. Ковалівського / Ф. Туранли // Тези доповідей міжнародної наукової конференції. — К. : Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, 2015 р. — С. 12–14.

43. *Туранли Ф.* Становище козаків за даними літопису Наїми / Ф. Туранли // XV Сходознавчі читання А. Кримського. До 140-річчя А. Ю. Кримського та 20-річчя Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського / Тези доповідей міжнародної наукової конференції (20–21 жовтня). — К. : Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, 2011. — С. 240–242.

44. *Туранли Ф.* Літопис «Історія зброєносця» Финдиклили як джерело вивчення історії України / Ф. Туранли // XVI Сходознавчі читання А.

Кримського / Тези доповідей міжнародної наукової конференції (11 жовтня). — К. : Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, 2012. — С. 67– 68.

45. *Туранли Ф.* Уруми: історія, мова та культура / Ф. Туранли // X Сходознавчі читання А. Кримського, присвячені 135-річчю від дня народження А. Ю. Кримського / Тези доповідей міжнародної наукової конференції (5–6 жовтня 2006 р.). — К. : Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, 2006. — С. 163– 165.

46. *Туранли Ф.* До питання історії утворення сучасної Турецької держави / Ф. Туранли // Тези доповідей міжнародної наукової конференції з нагоди 80-річчя заснування Турецької Республіки (10–12 листопада). — К. : Шлях, 2003. — С. 74–77.

АНОТАЦІЯ

Туранли Фергад Гардашкан Оглу. Козацька доба історії України в османсько-турецьких писемних джерелах (друга половина XVI — перша чверть XVIII століття). — Дисертацією є монографія.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.06 — історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. — Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Міністерство освіти і науки України. — К., 2017.

У дисертації на основі османсько-турецьких писемних джерел, а також кримськотатарських документів та літописів вперше комплексно аналізується значення їх інформаційних ресурсів для досліджень з історії козацько-гетьманської України другої половини XVI – першої чверті XVIII ст. Методологічні підходи до відбору, систематизації, класифікації османсько-турецьких джерел, наукової критики оригінальних текстів уможливили заповнення низки прогалів у джерельній базі з історії козацько-гетьманської держави і посилення її впливу на європейські історичні процеси.

Виокремлено і досліджено масив османсько-турецьких рукописних джерел щодо постаті гетьмана Богдана Хмельницького як правителя козацької держави, політика і дипломата та ініціатора союзних відносин з Османською імперією і Кримським ханством. Розглянуті свідчення про спільні воєнні кампанії українських козаків і кримськотатарського війська в роки гетьманства Петра Дорошенка. Введено до наукового обігу низку джерел про чорноморські орієнтири політики гетьмана Івана Мазепи, про новий етап українсько-турецьких відносин у часи гетьмана Пилипа Орлика.

Ключові слова: джерелознавство, османсько-турецькі джерела, історія, методологія, архівні документи, козацько-гетьманська Україна, Висока Порта, Кримське ханство, чорноморський вектор.

АННОТАЦИЯ

Туранлы Ферхад Гардашкан Оглу. Казацкая эпоха в истории Украины в османско-турецких письменных источниках (вторая половина XVI – первая четверть XVIII века). — Диссертацией является монография.

Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.06 — историография, источниковедение и специальные исторические дисциплины. — Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Министерство образования и науки Украины. — К., 2017.

В диссертации на основе османо-турецких письменных источников, а также крымскотатарских документов и летописей впервые комплексно анализируется значение их информационных ресурсов для исследований по истории казацко-гетманской Украины второй половины XVI – первой четверти XVIII века. Методологические подходы к отбору, систематизации, классификации османо-турецких источников, научной критики оригинальных текстов заполнили ряд пробелов в базе источников по истории казацко-гетманского государства и усиления его влияния на европейские исторические процессы.

Выделен и исследован массив османо-турецких рукописных источников относительно фигуры гетмана Богдана Хмельницкого как правителя казацкого государства, политика, дипломата и инициатора союзных отношений с Османской империей и Крымским ханством. Рассмотрены свидетельства о совместных военных кампаниях украинских казаков и крымского войска в годы гетманства Петра Дорошенко. Введено в научный оборот ряд источников о черноморских ориентирах политики гетмана Ивана Мазепы, о новом этапе украинско-турецких отношений во времена гетмана Пилипа Орлика.

Ключевые слова: источниковедение, османо-турецкие источники, история, методология, архивные документы, казацко-гетманская Украина, Высокая Порта, Крымское ханство, черноморский вектор.

ABSTRACT

Turanly Ferhad Gardashkan Oglu. The Cossack period of Ukrainian history in Ottoman Turkish written sources (the second half of the 16th – the first quarter of the 18th century). — The monography is a dissertation.

A dissertation for a scientific degree of Doctor of Sciences (History), Speciality 07.00.06 — Historiography, Studies of Sources and Special Historic Disciplines. — National Taras Shevchenko University of Kyiv, Ministry of Education and Science of Ukraine. — Kyiv, 2017.

The dissertation is based on a wide range of Ottoman Turkish written sources, and on Crimean-Tatar chronicles and presents the first complex study of significance and importance of their informational resources for researching in the field of History of Cossack-Hetman Ukraine of the second half of the 16th century and the first quarter of the 18th century. The methodology lying in the foundation of this scientific study provides an adequate comprehension of the studied documents.

The scientific value of the information obtained from the studied written sources lies not only in fixation and chronologisation of the events and phenomena significant for the History of Ukraine, but also in evident efforts of the authors to suggest their own consideration of the events. This feature of the Turkish chronicle-writing proves its historiographic importance and demonstrates its direct connection with the History of the Cossack-Hetman Ukraine in the context of the foreign policy of the Ottoman Empire and

the Crimean Khanate, and, consequently, goes in accordance with general trends of the world historic development. This fact determined the need to analyse the historical circumstances under which the corresponding written sources were created.

Reliance on the ontological traditions of Ukrainian Historiography and applied modern methods of analyzing monumental sources of Ottoman Turkish origin, their attribution, providing an adequate translation of their texts into Ukrainian, comparison with data from other sources enabled to noticeably enlarge the scientific knowledge about the sources related to the History of Cossack Ukraine, its relations with High Porte and the Crimean Khanate. The dissertation presents historical and legal assessment of the official governmental documents, international agreements and treaties, as well as the comparison of their contents with the data obtained from other sources of personal origin.

The synergetic approach to the selection, systematization, and classification of the Ottoman Turkish sources, scientific criticisms of the original texts made it possible to fill in a set of gaps in the sources dedicated to studying the origin of Ukrainian Cossackdom, formation of Zaporozhian Sich, the National Liberation War of Ukrainian people in the middle of the 18th century, the international recognition of Cossack-Hetman State and its increasing influence on the historical development of Europe.

The performed study has manifested that the scale, contextual contents and thematic direction of the information available in Ottoman Turkish written documents have both direct and indirect relation to the History of Cossack-Hetman Ukraine, development of the Black Sea vector in its foreign policy, formation of a military and political alliance with the Ottoman Empire and the Crimean Khanate for the sake of protecting Ukrainian lands from the expansion of the Polish and Lithuanian Commonwealth and the Moscow Tsardom.

There have been singled out and studied a massive of Ottoman Turkish written sources related to the personality of Hetman Bohdan Khmelnytsky as a Ruler of the Cossack State, politician and diplomat, who continued the Black-Sea orientation of the foreign political course of the Cossackdom and initiated allied relations with the Ottoman Empire and the Crimean Khanate. The dissertation also considers the evidence of the joint military campaigns of the Ukrainian Cossack Army and the Crimean-Tatar Army during the hetmanship of Petro Doroshenko focused on protecting Ukraine from occupation by foreign invaders and on strengthening its positions in the Northern Black-Sea Area.

The dissertation introduces into scientific circulation a set of sources which stipulate the Black-Sea orientation of Hetman Ivan Mazepa's policy, 'the Ukrainian issue' in the geopolitical processes during the Prut War and the participation in that of the Cossack Army, and also the new stage of Turkish-Ukrainian relations during the ruling of Hetman Pylyp Orlyk.

There has been identified and studied the informational potential of Ottoman Turkish sources related to geopolitical changes which occurred in the Northern Black-Sea Area and in the North-East of the Balkan Peninsula between the second half of the 16th century and the first quarter of the 18th century resulting from the creation and consolidation of Ukrainian Cossack State as a subject of international relations. Thus, the dissertation

initiates a new trend in sources-studying research, it contributes to the formation of new understanding of the relations between Ukraine and Turkey, and their historical significance for the modernity.

Keywords: sources studying, history, methodology, archival documents, Cossack-Hetman Ukraine, High Porte, Crimean Khanate, Black-Sea Area (-oriented) vector.